

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

**XIX. YÜZYIL SONUNDA UMUMİ COĞRAFYA ESERLERİNDE
BALKANLAR**

Yüksek Lisans

Büşra ALTINKAYNAK

Çorum 2023

**XIX. YÜZYIL SONUNDA UMUMİ COĞRAFYA ESERLERİNDE
BALKANLAR**

Büşra ALTINKAYNAK

**LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans

TEZ DANIŞMANI:

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali Bozkuş

Çorum 2023

KABUL ONAY SAYFASI

Büşra Altınkaynak tarafından hazırlanan XIX. Yüzyıl Sonunda Umumi Coğrafya Eserlerinde Balkanlar adlı tez çalışması .../.../.... tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/ oy çokluğu ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ

.....

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KAYA

.....

Doç. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ

.....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../..... tarih ve sayılı kararı ile Büşra ALTINKAYNAK'ın Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans derecesi olması onaylanmıştır.

Prof. Dr. Muhammed Asif YOLDAŞ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Büşra ALTINKAYNAK

XIX. YÜZYIL SONUNDA UMUMİ COĞRAFYA ESERLERİNDE BALKANLAR

Büşra ALTINKAYNAK

ORCID: 0000-0001-9739-5472

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

2023

ÖZET

XX. yüzyıl başlarına doğru askeri, idari ve eğitim gibi çeşitli maksatlarla birçok umumi coğrafya eseri yayımlanmıştır. Bunların bir kısmı okullarda ders kitabı olarak okutulurken bir kısmı da Osmanlı sınırlarını çizmek, padişahın otoritesini vurgulamak maksadıyla kullanılmıştır. Burada 1872-1873 (H. 1289)'dan 1907-1908 (H. 1325)' e kadar dönemde basılmış olan Enderunî Hafız Abdullatif Efendi'nin *Zübdetü'l- Coğrafya*, Mehmet Kamil' in *Arusetü'd-dünya Nam Coğrafya-yı Umum-i Devlet-i Aliyye maa Hıdıvviyet-i Celile-i Mısriye*, Halepli Kudsizade ve Muhammed Akıl'in *Muhtasar Coğrafya-yı Osmani*, Kolağası Ali Cevad ve Yüzbaşı Remzî' nin *Hulâsa-i Coğrafya-yı Osmani*, Osmanzade Hüseyin Vassaf'ın *Hulasa-i Umumi Coğrafya*, Hasan Sırrı'nın *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası*, Hüseyin Hüsnü'nün *Taksimât-ı Düveli ve Müstemerat-i Milel-i Havi Coğrafya-yı Osmani*, İbnül cevad'ın *Coğrafya-yı Umrani*, Abdurrahman Şeref'in *Coğrafya-yı Umumi* ve Mehmet Eşref'in *Mükemmel ve Mufassal Atlas* adlı eserler teze dahil edilmiştir. Bu eserlerden hareketle Avrupa-i Osmani(Balkanlar) olarak adlandırılan coğrafya ele alınmaktadır. Mevcut eserlerden hareketle Selanik, Kosova, İşkodra, Yanya, Manastır, Bosna Hersek, Bulgaristan ve Rumeli-i Şarki vilayetleri incelenmiş ve bu vilayetlerin tarihi, Osmanlı yönetimine geçişi, vilayetlerdeki nüfus, ekonomik yapı, coğrafi özellikleri, sanayii, madenleri ve idari taksimatı gibi konular açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kavramlar: Tarih, Avrupa Tarihi, Coğrafya, Ülkeler Coğrafyası

Bilim Kodu: 11503, 112402, 110307, 110320

XIX. BALKANS IN GENERAL GEOGRAPHY WORKS AT THE END OF THE CENTURY

Büşra ALTINKAYNAK

ORCID: 0000-0001-9739-5472

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

2023

ABSTRACT

By the early 20th century, a large number of works on general geography had been published for various purposes, most notably military, administrative, and educational in nature. Some of them were intended to be classroom textbooks, while others were used to illustrate the borders of the Ottoman Empire and further glorify the power of governing sultans. Literary works published in the period from 1872-1873 (1289 AH) to 1907-1908 (1325 AH) such as *Zübdetü'l-Coğrafya* (in English: *The Core and Essence of Geography*) by Enderunî (someone who is educated at the Enderun School of the Ottoman Empire) Hafız Abdullatif Efendi, "*Arusetü'd-Dünya Nam Coğrafya-yı Umum-i Devlet-i Aliyye maa Hıdıvviyet-i Celile-i Mısriye*" (in English: *The Ottoman Empire and the Khedivate of Egypt*) by Mehmet Kamil, "*Muhtasar Coğrafya-yı Osmani*" (in English: *Overview of the Ottoman Geography*) by Kudsizade and Muhammed Akıl from Aleppo, *Hulâsa-i Coğrafya-yı Osmani* (in English: *Overview of Ottoman Geography*) by Lieutenant Commander Ali Cevad and Lieutenant Remzi, Osmanzade Hüseyin Vassaf's *Hulasa-i Umumi Coğrafya* (in English: *Overview of General Geography*), Hasan Sırrı's *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası* (in English: *Overview of the Ottoman Geography*), Hüseyin Hüsni's *Taksimât-ı Düveli ve Müstemerat-i Milel-i Havi Coğrafya-yı Osmani* (in English: *The Division or Partitioning of States and The Regions of Ottoman Geography That Have Been Developed and Industrialized.*), Ibnül-Cevad's *Coğrafya-yı Umrani* (in English: *Developed and Industrialized Geography*), Abdurrahman Şeref's *Coğrafya-yı Umumi* (in English: *General Geography*) and Mehmet Eşref's *Mükemmel ve Mufassal Atlas* (in English: *Detailed and Comprehensive Atlas*) were included in the thesis. Based on these works, the geography of the Ottoman Empire referred to as *Avrupa-i Osmani* (European part of the Ottoman Empire aka Balkans) is studied. Based on the available

works, the provinces of Thessaloniki, Kosovo, Shkodra, Ioannina, Bitola, Bosnia and Herzegovina, Bulgaria, and Rumeli-i Şarki (Eastern Rumelia) are examined and the history of these provinces, their transformation under Ottoman dominion, population, economic structure, geographical features, industries, mines, and administrative divisions of the provinces are discussed.

Key Terms: History, European History, Geography, Countries Geography

Science Code: 11503, 112402, 110307, 110320

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans tez çalışmamın her aşamasında bilgi ve deneyimleri ile daima bana destek olan, mümkün olan tüm imkânları sunan, beni sürekli yönlendiren ve motivasyonumu sağlayan saygıdeğer tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ'a teşekkürlerimi sunarım.

Araştırma sürecinde her zaman destekçim olan, maddi ve manevi tüm imkânları ile bana güven sağlayan babam Nihat ALTINKAYNAK, annem Sevilay ALTINKAYNAK ve Mustafa Salih ERDEM'e, kardeşlerim Vildan ALTINKAYNAK ve Yılmaz ALTINKAYNAK'a sonsuz sevgi ve teşekkürlerimi sunarım.

Büşra ALTINKAYNAK

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
TABLolar.....	xi
SİMGELER VE KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ	1

1.BÖLÜM

AVRUPA-İ OSMANİ (OSMANLI AVRUPASI)

1. 1. Araştırmada Kullanılan Umunu Coğrafya Eserlerinin İncelenmesi	9
1. 2. Osmanlı Avrupası	22
1. 2. 1. Osmanlı Avrupa'sında yer alan nehirler ve göller	24
1. 2. 2. Osmanlı Avrupa'sında yer alan körfezler ve boğazlar	25
1. 2. 3. Osmanlı Avrupa'sında yer alan adalar, yarımadalar ve burunlar	27
1. 2. 4. Osmanlı Avrupa'sında yer alan dağlar	28
1. 2. 5. Avrupa-i Osmani de mezhep, lisan, ticaret ve yollar	29
1. 3. Balkan Coğrafyası	31

2.BÖLÜM

VİLAYET-İ SELASE

2. 1. Selanik Vilayeti	33
2. 1. 1. Selanik adının kökeni	33
2. 1. 2. Selanik'in coğrafi konumu	34
2. 1. 3. Osmanlı öncesi Selanik	35
2. 1. 4. Osmanlı döneminde Selanik	36
2. 1. 5. Selanik'te şehir ve nüfus	37
2. 1. 6. Mahsulleri, arazi durumu ve sanayi	41
2. 2. Manastır Vilayeti	42
2. 2. 1. Manastır adının kökeni	42
2. 2. 2. Manastır'ın coğrafi konumu	43
2. 2. 3. Osmanlı döneminde Manastır	43
2. 2. 4. Manastır'da şehir ve nüfus	44
2. 2. 5. Mahsulleri, arazi durumu, sanayi ve hayvanat	49

2. 3. Kosova Vilayeti.....	50
2. 3. 1. Kosova adı ve coğrafi konumu.....	50
2. 3. 2. Osmanlı döneminde Kosova.....	51
2. 3. 3. Kosova'da şehir ve nüfus.....	52
2. 3. 4. Mahsulleri, arazi durumu, sanayi ve hayvanatı.....	57

3.BÖLÜM

BALKAN VİLAYETLERİ

3. 1. İşkodra Vilayeti.....	58
3. 1. 1. İşkodra adı ve coğrafi konumu.....	58
3. 1. 2. Osmanlı öncesi İşkodra.....	58
3. 1. 3. İşkodra'da şehir ve nüfus.....	59
3. 1. 5. Mahsulleri, arazi durumu, sanayi ve hayvanatı.....	61
3. 2. Yanya Vilayeti.....	61
3. 2. 1. Yanya adı ve coğrafi konumu.....	61
3. 2. 2. Yanya'da şehir ve nüfus.....	63
3. 2. 3. Mahsulleri, arazi durumu, sanayi ve hayvanatı.....	66
3. 3. Bosna ve Hersek Vilayeti.....	67
3. 3. 1. Bosna Hersek adı ve coğrafi konumu.....	67
3. 3. 2. Osmanlı öncesi Bosna ve Hersek.....	67
3. 3. 3. Osmanlı döneminde Bosna ve Hersek.....	68
3. 3. 4. Bosna ve Hersek'te şehir ve nüfus.....	71
3. 3. 5. Mahsulleri, arazi durumu, sanayi ve hayvanatı.....	75
3. 4. Bulgaristan Vilayeti.....	76
3. 4. 1. Bulgaristan coğrafyası.....	76
3. 4. 2. Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi Bulgaristan.....	79
3. 4. 3. Bulgaristan'da şehir ve nüfus.....	80
3. 5. Rumeli-i Şarki Vilayeti.....	81
3. 5. 1. Umumi coğrafya eserlerinde Rumeli-i Şarki.....	81
SONUÇ.....	88
KAYNAKÇA.....	91
EKLER.....	96
EK.1. Memalik-i Mahrusa-i Şahane (Osmanlı Devleti)'nin 1323 (1905-1906) yılında nüfusu ve yüzölçümü	96
EK.2. Memalik-i Mahrusa-i Şahane (Osmanlı Devleti)'nin 1312 (1894-1895) yılında nüfusu ve yüzölçümü.....	96

EK. 3. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerinde Selanik haritası.....	98
EK. 4. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerinde Manastır haritası.....	98
EK. 5. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerinde Kosova haritası.....	99
EK. 6. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerinde İşkodra haritası	100
EK. 7. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerinde Yanya haritası.....	101
EK. 8. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerinde Bulgaristan haritası.....	102
EK. 9. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerinde Rumeli-i Şarki Vilayetinin haritası.....	103
EK. 10. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerinde Bosna ve Hersek Vilayeti' nin haritası	104

TABLolar

Tablo	Sayfa
Tablo 1.1. 1323 tarihli Osmanlı coğrafya eserine göre, Osmanlı Devleti'nde bulunan demiryolu ticaret hatları ve uzunlukları.....	30
Tablo 2.1. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerine Göre Selanik'te Nüfus.....	38
Tablo 2.2. "Mükemmel ve Mufassal Atlas" Eserine Göre Selanik Vilayetinin Kazaları ve Nahiyeleri.....	38
Tablo 2.3. "Mükemmel ve Mufassal Atlas" Eserine Göre Manastır Vilayetinin Kazaları ve Nahiyeleri.....	45
Tablo 2.4. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerine Göre Manastır'ın Nüfusu	48
Tablo 2.5. 1325 tarihli Osmanlı coğrafya eserine göre Manastır'da bulunan hayvanat ve miktarları.....	50
Tablo 2.6. "Mükemmel ve Mufassal Atlas" Eserine Göre Kosova Vilayetinin Kazaları ve Nahiyeleri.....	53
Tablo 2.7. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerine Göre Kosova'nın Nüfusu	55
Tablo 3.1. "Mükemmel ve Mufassal Atlas" Eserine Göre İşkodra Vilayetinin Kazaları ve Nahiyeleri.....	59
Tablo 3.2. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerine Göre İşkodra'nın Nüfusu	60
Tablo 3.3. 1895 yılı itibariyle Preveze nüfusu şöyledir	63
Tablo 3.4. "Mükemmel ve Mufassal Atlas" Eserine Göre Yanya Vilayetinin Kazaları ve Nahiyeleri.....	64
Tablo 3.5. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerine Göre Yanya'nın Nüfusu.....	65
Tablo 3.6. "Mükemmel ve Mufassal Atlas" eserine göre Bosna ve Hersek vilayetinin sancak ve kazaları	72
Tablo 3.7. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerine göre Bosna Hersek nüfusu.....	75
Tablo 3.8. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerine göre Bulgaristan eyaletinin nüfusu ..	80
Tablo 3.9. "Mükemmel ve Mufassal Atlas" eserine göre Rumeli-iŞarki vilayetinin sancak ve kazaları	84
Tablo 3.10. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerine göre Rumel-i Şarki vilayetinin nüfusu	86

SİMGELER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar

H.	Hicri
M.	Miladi
M.Ö	Milattan Önce
M.S	Milattan Sonra
vb.	ve benzeri
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
Bkz.	Bakınız
S.	Sayı
S.	Sayfa
S.s.	Sayfa Sayısı
Y.y.	Yüzyıl
C.	Cilt
A.g.e.	Adı geçen eser
Haz.	Hazırlayan

GİRİŞ

“Tirli (Sûr) Marinus ile Batlamyus’a¹ göre ‘Dünya’yı tanıtan kitaplara verilen ad.’ anlamında kullanılan ‘Geographia’ kavramı, Grekçe’de ise ‘yeryüzünü anlatan yazı’ manasını taşımaktadır. Muhammed b. Ebu Bekir ez-Zührî (XII. Yüzyıl) ve İbn Saîd el-Mağribî (XIII. Yüzyıl) gibi Arap coğrafyacıları tarafından da bu anlamları içeren kelime “Cuğrâfiyâ” şeklinde kullanılmıştır.”² Gümüşçü, Coğrafya adını Eski Yunan döneminde ‘geo- yer; graphien-yazmak’ kelimesinden aldığını ve anlam olarak ‘geographie/ coğrafya, yerin tasviri/yazımı’ şeklinde kullanıldığını belirtmiştir.³

Abdurrahman Şeref coğrafyayı ‘yeryüzünün (ruy-ı arz) ahval ve keyfiyatından bahseden ilm’ olarak tanımlamıştır. Coğrafya arzın yani beşrin meskeni olmakla birlikte, coğrafyayı tahsil etmek insan için hanesini öğrenmektir. Ve bir de Tarih, Siyaset gibi ilimlerin tahsili için de Coğrafyanın yardım ve lüzumu aşikârdır.⁴ Bir diğer Osmanlı coğrafyacı Halepli Kudsizade, ‘coğrafya arzın (yerkürenin) evsafından (niteliklerinden) bahseder’ şeklinde kavramsal tanımını yaparak Coğrafyayı iki kısma ayırmıştır. Birincisi *Coğrafya-yı Tabîî* (karalar ve suları tarif eder), ikincisi *Coğrafya-yı Politiki* (dünya üzerindeki insanların yaptıkları her nevi icraattan bahseder).⁵

Müellif Hüseyin Hüsnü ise coğrafya ilmini ‘yeryüzündeki doğal ve yapay şeylerden bahseder’ şeklinde tanımlamıştır.⁶ Coğrafyayı hususi ve umumi olarak iki kısımda değerlendirmektedir. Hususi coğrafya, bir hükümetin durumundan, asker, ticaret ve sanayisinden bahsederken umumi coğrafya, bütün dünyanın halinden bahseder ki buda kendi içinde dört kısma ayrılır; Coğrafya-yı Riyazi, Coğrafya-yı Tabîî, Coğrafya-yı Siyasi ve Politiki ve Coğrafya-yı Umranî.⁷ Hüseyin Hüsnü coğrafyanın önemini de vurgulamaktadır. Ona göre tarihi layıkıyla ve yerli

¹ Batlamyus, Coğrafya’ya yönelmeden önce astronomi alanında *Almagest (Kitâb el Macisti)* kitabını yazmıştı. *Geographike hubhegesis* (Coğrafya Kılavuzu) adını taşıyan eserinde, yerlerin tasvirinden ziyade matematiksel hesaplamalara (enlem, boylam, vb.) ağırlık vermişti. Sekiz ciltten oluşan bu eserinde harita yapımı üzerine yoğunlaşan Batlamyus, hayvanların ve bitki örtüsünün görünümünden ülkelerin konumuna yönelik matematiksel ölçümler yapıyordu. Batlamyus’un tanımına göre Coğrafya, “dünyanın bizim tarafımızdan bilinen kısmının, genel özellikleriyle birlikte, harita yoluyla gösterilmesidir.” Bkz. E. Tümertekin, N. Özgüç, Coğrafya; Geçmiş Kavramlar, Coğrafyacılar, (Çantay Kitabevi, 2014), 36-37.

² S. Maqbul Ahmad, Coğrafya, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1993, C.8), 50.

³ Osman Gümüşçü, Tarihi Coğrafya, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 15. Coğrafya kelimesi lügat-i Yunaniyede arz manasına olan “ye” lafına tasvir ve tahrir manasına olan “grafin” lafından müşakdır ki mana-i lûgavîsi tarifi arz demek olur. Bkz. Abdurrahman Şeref, Coğrafya-yı Umumi, (İstanbul: Karabet Matbaası, 1323 (1905-1906), C.2), s.4/A-4/B. Aynı terimin yunanca türetilmiş hali için Bkz. Osmanzade Hüseyin Vassaf, Hulase-i Umumi Coğrafya, (İstanbul: H. 1309(M. 1891-1892)), 4.

⁴ Abdurrahman Şeref, 1323 (1905-1906), *age.*, C.2, 4/A-4/B.

⁵ Halepli Kudsizade, Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, (İstanbul: Karabet ve Kasbar Matbaası, 1303), 10-11.

⁶ Bahsi geçen eserin dipnotunda yer alan bilgiye göre, Coğrafya Yunanca (Kitabet-i Arz) ve (Resm-i Arz) demektir. Hüseyin Hüsnü, Taksimât-ı Düvel-i ve Müstemerat-ı Milel-i Havi Coğrafya-yı Umumi ve Muhtasar Coğrafya-yı Osmani, (Dersaadet: 1312 (1894-1895)), 4-5.

⁷ Coğrafya-yı Umumi’nin kısımları için Bkz. Hüseyin Hüsnü, 1312 (1894-1895), *age.*, 4-5.

yerince öğrenmek mutlaka coğrafya bilmekle olur. Coğrafya bilmedikçe tacirlik, gemicilik, askerlik ve mühendislik gibi meslekler yapılamaz. İnsanın yaşadığı küre hakkında malumat verdiği için coğrafya gayet kaideli ve ehemmiyetli bir ilimdir.⁸ Mehmet Celal de coğrafyayı dünyanın durumundan bahseden bir ilim olarak tanımlayarak çağdaş müellifleri gibi bu ilmi Tabîî Coğrafya ve Siyasi Coğrafya olarak iki kısma ayırmıştır.⁹

'Coğrafya arzın ahvalinden yani yeryüzünün dağlarından, sularından, insanlarından vesaire bahseden bir ilimdir.' tanımını kullanmış olan Osmanzade Hasan, coğrafyayı 'insana üzerinde yaşadığı küre hakkında gezmiş dolaşmış gibi malumat verdiği için gayet faydalı bir ilim' olarak görmüştür.¹⁰ Mehmet Eşref coğrafya kavramını 'Ulûm riyażiyenin şuaḃât-ı muhtelifesi arasında bir kısım mahsus teşkil eden fenn-i coğrafya, küre-i arz ile şems ve kamer ve mevcudat-ı sairenin ahval ve harekât-ı umumiyesinden ve yek-diğērinin nazaran olan cesâmet zahiriyelerinden bahs bir fenndir.' şeklinde tanımlar. Yani coğrafya hesap ilminin bir kısmını teşkil edip dünya, güneş, ay ve canlı- cansız varlıkların durumundan, hareketinden ve dış görünüş özelliklerinden bahseden bir ilimdir. Mehmet Eşref de coğrafyanın önemi konusunda şunları söylemektedir: 'Fenn mezkûrun tahsil-i malumat-ı hariciyemizi tevsî hizmet etmekten başka sâni hakikiyenin kudret ve azimetini istidlâl hususunda bir mevki-i mühim ihrâz eder.' Müellife göre coğrafya ilmi; Coğrafya-ı Riyazi, Coğrafya-ı Tabîî, Coğrafya-ı Tarihi, Coğrafya-ı Askeri, Coğrafya-ı Zirai, Coğrafya-ı Sanayi, Coğrafya-ı İstatistik-i, Coğrafya-ı Mülki, Coğrafya-ı Umumi ve Coğrafya-ı Hususi şeklinde on kısma ayrılır.¹¹

Nitekim Ahmet Celal ve İsmail Munir de eserinde Coğrafya ilminin tanımına şu şekilde yer vermiştir:

*"Arapların 'Resmü'l-arz' namıyla yad ettikleri bu ilme Avrupa'da bidâyetde lisan-ı yunaniden me'hûz 'yer' manasına gelen ... İle 'yazmak' manasına gelen ... kelimelerinden mürekkib (yeo- grafi) namıyla bir isim verilmişti ki bugünkü tarz-ı talazzî 'Jeografi' dir. Lisanımızda ise (Coğrafya)dır. Bu fenn başlı başına bir fenn olmayup arzın teşkili nokta-ı nazarından: hey'at, hükümet-i tabîyye, kimya, tabakat'ül- arzdan; sakinesine nazaran: hayvanat, nebâtât, ilm-i teşrih, ilm'ül-lisane, mebhâs-ı içtimayat, istatistik, bilhassa tarihten istiane etmiş bir mecmua-i ilmdir. Fi el-hakika bu güne kadar olan tarz-ı tedrise göre coğrafyanın saha-i tatbikatı sath-ı arza münhasırdır. Kesr-i arza giremez ve tetkikatını ancak bu noktadan yürütür."*¹²

⁸ Hüseyin Hüsnü, 1312 (1894-1895), *age.*, 4-5.

⁹ Mehmet Celal, Coğrafya-yı Umumi, (Kasbar Matbaası, 1313, C.1), 11-12.

¹⁰ Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1313), *age.*, 4-5.

¹¹ Tevsî': Genişletme, genişletilme. Sâni': Yapan, işleyen, yapıcı. İstidlâl: Bir delile dayanarak bir şeyden bir netice çıkarma, delil ile anlama. İhrâz: Alma, kazanma, elde etme, erişme. Mehmet Eşref, Mükemmel ve Mufassal Atlas (Coğrafya-ı Umumi), (İstanbul: H. 1325 (M. 1907-1908)), önsöz kısmı.

¹² Munir İsmail- Celal Ahmet, Yeni Usulde Muharrer Coğrafya-yı Umumi, (H. 1327), 5-6. Bidâyet: başlama, başlangıç; me'hûz: alınmış, çıkarılmış, tutulmuş; mürekkib: bir bileşiği meydana getiren, bileşen; talazzî: alevlenme, alev

1306 tarihli bir diğerk Umumi Coğrafya eserinde müellif Selanikli Fazlı Necip, coğrafya tanımını yaparak ilmi beş bölüme ayırmıştır. Eserde coğrafyanın tanım ve şubelerine şu şekilde yer verilmektedir:

Coğrafyanın taksimatı: Coğrafya küre-i arzın ahvalinden bahs eder bir ilimdir ki beş büyük şubeye inkısam eyler. Birincisi: Coğrafya-yı riyazi'dir. Arzın cesametini tûl ve arzını, harita... Ve inşası usul ve... vesaireyi beyan ve kozmografya ile fenn mesaha-i arzı ilimlerine istinad eyler. İkincisi: Coğrafya-yı tabiî'dir. ... Ve mevaki-i arziyenin vaziyet ve manzarasını, avarız... kıtaatını, adalarını, dağlarını, sahralarını, denizlerini nehirlerini vesaireyi bildirip... hava, tabakat'ül-arz, usul'ü-miyâh, tarih-i tabiî vesaire gibi ilimden istiane ve istifade eder. Üçüncüsü: Coğrafya-yı Siyasi'dir. Devletleri, hudud-ı memaliğ, nüfusu, taksimat-ı siyasiye ve mülkiyesini, kuvve-i harbiye ve maliyesini, derece-i terkisini gösterir. Dördüncüsü: coğrafya-yı Ticari'dir. Her yere mahsus olan mahsulattan, madenden, sanayiden, ticaretten... ve kanallar ve şimendiferler gibi vesait-i nakliye ve hasılat-ı saireden bahseder. Beşincisi: Coğrafya-yı Tarihi'dir. Küre-i arzın dûçâr olduğu tahavvülât, vuku' bulan keşfiyatı, her kıta ve adanın ne vakit ve ne suretle tanındığını gösterir. Coğrafya-yı Tarih'in... gayrı... erbab-ı ticaret, ahali-i fenn cümleten coğrafya tahsiline muhtaçtır."

Yukarıda coğrafya ile ilgili birçok tanıma yer verilmiştir. Görüyoruz ki bu tanımlar birbiriyle benzerlik gösterse de, zaman içerisinde değişen toplumun gereklerine uygun olarak coğrafyanın içeriği ve tanımları da değişmektedir. Mekânın, mekân üzerinde yaşayan toplumun kısacası insan merkezli canlı veya cansız her şeyin bir geçmişi vardır. Şu durumda her bilimin bir tarihi olduğu gibi coğrafyanın da bir tarihi vardır. Muhtemelen kavram Türkçe 'ye ilk defa Fatih'in Batlamyus'un coğrafya isimli eserini yine aynı adla çevirttirmesi neticesinde XV. yüzyılda girmiştir.¹³

XVI. yüzyılda askeri nedenler dolayısıyla birtakım pratik coğrafi bilgilere ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönem eserlerinin genel konuları, coğrafi keşifler, haritacılık, seyahatler, deniz coğrafyası, şehirler ve yollar, fetihnâme ve ruznâmeler olmuştur.¹⁴ Osmanlı müelliflerine ait en eski coğrafi eser, Ali bin Abdurrahman tarafından 1365-70'li yıllara ait *Acaibü'l-Mahlûkât* adlı eserdir.¹⁵ Kozmografik ve ansiklopedik özellik taşıyan bu eserde, iki kısım halinde kâinatın yaradılışı, iklimler, denizler, gökyüzü ve yıldızlar, deniz, nehir ve dağlar yanı sıra şehirler, kaleler ve burada yaşayan insanlar ele alınmıştır.¹⁶ Aynı adı taşıyan Zekeriya Kazvini'ye ait eser, muhtemel Rükneddin Ahmet tarafından Türkçeye tercüme edilmiş ve Çelebi Sultan Mehmed'e

çıkarma; nebâtât: bitkiler. Bkz. Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2015).

¹³ Osman Gümüşçü, (2016), *age.*, 75-76.

¹⁴ Mahmut Ak, XVI. Yüzyılda Osmanlı Coğrafyacılığı ve Haritacılık, (Türk Deniz Ticareti Sempozyumu V (Piri Reis), 28 Haziran 2013), 41.

¹⁵ Cevdet Türkay, Osmanlı Türklerinde Coğrafya, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999).

¹⁶ Mahmut Ak, Osmanlı Coğrafya Çalışmaları, (Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2004, C.2, S.4), 164.

takdim edilmiştir(1413-1421).¹⁷ Bunu takiben, İstanbul'un fethi yılında yani 1453' de Yazıcıoğlu Ahmet Bîcân, *Acaibü'l Mahlûkat* adlı eseri tercüme etmiş ve daha orijinal mahiyetteki *Dürr-i Meskûn* adındaki eserini kaleme almıştır.¹⁸ Bu tarzın en iyi tercümesi, aynı yüzyılda Şehzade Mustafa'nın talebi üzerine Sürurî Muslihiddin Mustafa Efendi tarafından yapılmıştır. *Şerh-i Kitâb-ı Acâyib ü Garâyib* adını taşıyan bu tercüme esere 1552 yılında başlanmış ancak ertesi sene şehzadenin ölümü üzerine "zürâfa" maddesine gelinmişken yarıda bırakılmıştır.¹⁹

Osmanlı coğrafyacılığı, XVI. Yüzyılın sonlarına kadar İslam kültürü ekseninde bulunan Arapça ve Farsça'dan tercüme eserler ile olgunluğa erişmiştir.²⁰ Şark eserlerinin tercüme çalışmaları akabinde orijinal eserleri de meydana getirmiştir.²¹ Nitekim bu dönemde, deniz coğrafyacılığında da önemli adımlar atılmış, Atlas Okyanusu ve Hint Okyanusu'na ulaşan Osmanlı denizcileri bize önemli eserler bırakmıştır. ²² Gelibolu'da doğup, deniz ve denizcilik hakkında bilgi birikimi sağlamış olan Osmanlı coğrafyacı Muhiddin Piri Reis, *Kitâb-ı Bahriye*²³ adlı eserini kaleme almış ve denizcilere rehber olma amacını gütmüştür. Kitâb-ı Bahriye'de sahil şehirleri haritalarla gösterilmiş, liman ve körfezler belirtilmiş, kaleler ve buralarda yaşayan insanlar hakkında da bilgi vermiştir.²⁴

Piri Reis'in çağdaşı olan Seydî Ali Reis'de 1554 yılında *Kitâbü'l-Muhît* adlı eserini kaleme alarak Kanuni Sultan Süleyman'a sunmuştur. Eser, Hint Okyanusu'na sefere çıkan denizcilere kılavuzluk edebilecek mahiyette olmasıyla önem arz etmektedir. Kâtip Çelebi'nin "derya ilminde ve felekiyatta mâhir bir kişi"²⁵olarak bahsettiği Ali Reis, eserini yazarken Süleyman el-Mehrî ve İbn Mâcid gibi denizcilerin kılavuzlarından yararlanmış ve buna kendi gözlemlerini de eklemiştir. On bab şeklinde yazılan bu eserde, yer-yön gök tabirleri ile yıldızların uzaklıkları hesaplanmış, güneş ve ay yılları belirlenmiştir. Rüzgârların yönü bu takvimlere göre belirlenerek, deniz yolları, tufanlar, büyük fırtınalar ve bunlara karşı alınması gereken

¹⁷ Mahmut Ak, (2004), *age.*, 164.

¹⁸ Didem Sevtap Yeşiltepe, Osmanlı Döneminde Coğrafya'nın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları, (İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, 2010), 2.

¹⁹ Mahmut Ak, (2013), *age.*, 42.

²⁰ D. Sevtap Kaya, Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü, (Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2019, C.17, S.33), 287. İslam coğrafyacılığının en önemli eseri Ebûlfidâ'nın yazmış olduğu *Takvîmü'l- büldân'dır*. Bkz. Mahmut Ak, (2004), *age.*, 163.

²¹ Bahsi geçen dönemde *Semerkant Ekolü* olarak adlandırılan İslam Coğrafya Ekolü'nün Osmanlı müelliflerine katkıları için bkz. Mahmut Ak, (2004), *age.*, 164.

²² Kazancıgil, Aykut, Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji, (Ketebe Yayınevi, 2000), 134.

²³ Muntehab-ı Kitap-ı Bahriye ayrıntılı bilgi için bkz. Mine Esiner Özen, Piri Reis ve Muntehab-ı Kitap-ı Bahriye, (Osmanlı Bilimi Araştırmaları, VII/2, 2006).

²⁴ Mahmut Ak, (2004), *age.*, 168.

²⁵ Turan, Şerafettin, Kitâbü'l-Muhît, (Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi, 2002, C.26), 111-112.

önlemler işlenmiştir.²⁶*Mir'âtü'l-Memâlik, Hülâsatü'l-Hey'e* müellifin diğer eserleri arasında yer almaktadır.²⁷

XVI. yüzyılda denizcilikle ilgili yazılan bu önemli iki eserden sonra, coğrafi keşiflerden bahseden iki önemli eser daha meydana gelmiştir. Tunuslu Hacı Ahmed²⁸1559 yılında “*elma ağacı*” üzerine “Türk Magemondası” adı ile bilinen Türkçe bir dünya haritası çizmiş, Kanarya adasını da boylam dairelerinin başlangıcı olarak belirlemiştir. Yeni keşiflere ve Osmanlı'nın denizcilik alanında alması gereken tedbirlere değinen bir diğer eser, 1583'te Emir Mehmed Suudî tarafından yazılan *Hadîs-i Nev* veya *Târîh-i Hind-i Garbî'* dir.²⁹

Osmanlı döneminde yazılan coğrafya eserlerinin bir diğer yönü de şehirler ve yollardır. Kuşkusuz geçilen yerler hakkında bilgi vermesi bakımından ruznâmeler, özellikle de önemli ruznâmeleri içinde barındıran Feridun Bey'in *Münşeâtü's-selâtîn'* i bu alana kaynaklık etmektedir.³⁰ Yollar hakkında yazılan en önemli eser, Matrakçı Nasuh es-Silahî'nin *Mecmû'î Menâzil* veya *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-ilrakayn-ı Sultan Süleyman Han* adlı eseridir. Müellif bu eserinde Sultan Süleyman Han'ın ilk İran seferi sırasında İstanbul'dan Tebriz'e, oradan da Bağdat'a kadar olan güzergâhtaki nehirler, şehirler, kaleler, geçitler, otlaklar ve tepeler hakkında ayrıntılı ve orijinal bilgiler vermiştir.³¹

Şüphesiz XVII. yüzyıl, seyyah Evliya Çelebi, mütercim Ebu Bekir Behram Dımeşki ve Kâtip Çelebi bir şahsın çalışmalarıyla zirveye ulaşmıştır. Sağlam temellere dayanarak hem Şark, hem de Batı eserlerinden istifade eden Kâtip Çelebi³², Osmanlı ülkelerinin ilk sistematik coğrafya kitabı olan *Cihannümâ'nın* birinci telifine 1648 yılında başlamıştır. Müellif bu yazmasında Ortaçağ coğrafyacılarınca malum olan denizler, nehirler, göller, memleket ve şehirleri tasvir etmiştir.³³ Ülke ve şehirlerin ele alındığı bölümde (4. Bab), Batlamyus'un yedi iklimi “ekalim-i hakikiye” ile Ortaçağ coğrafyacılarının yirmi altı iklimi “ekalim-i urfiye” ve memleket tasvirlerinin bir kısmına da yer verilmiştir.³⁴Bir süre sonra kaynakların yetersizliği karşısında telifte ara vermiş ve Batı kaynaklı tercüme çalışmalarıyla ikinci telifi yazmaya başlamıştır (1654). Bu telifte coğrafi bilgiler altı kıtaya (Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Avusturalya ve Kutuplar) göre, Japon adaları başlangıç alınarak batıya doğru sistematik bir şekilde ele

²⁶ Kitâbü'l-Muhît, Piri Reis'in Kitab-ı Bahriye'sine göre Amerika'nın keşfi hususunda daha yeni bilgiler içermektedir. Kitâbü'l-Muhît hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şerafettin Turan, (2002), *age.*, C.26, 111-112.

²⁷ D. Sevtap Kaya, (2010), *age.*, 3.

²⁸ Bazı kaynaklarda adı Tunuslu Hacı Muhammed olarak da geçmektedir. Bkz. D. Sevtap Kaya, (2010), *age.*, 3.

²⁹ Mahmut Ak, (2004), *age.*, 169.

³⁰ Mahmut Ak, (2004), *age.*, 170.

³¹ Mahmut Ak, (2004), *age.*, 170.

³² Kâtip Çelebi'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. Orhan Şaik Gökyay, Kâtip Çelebi; Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985); Ahmet Kolbaşı, Osmanlı Siyasi Düşüncenin Temelleri ve Kâtip Çelebi, (Balıkesir: Hakan Basın Yayın Dağıtım, 2012).

³³ Orhan Şaik Gökyay, (1985), *age.*, 62.

³⁴ Mehmet Yılmaz, Kâtip Çelebi Bibliyografyası, (İstanbul: Kültür Araştırma, 2011), 25.

alınmıştır.³⁵ Osmanlı müellifinin kaleminden çıkmış bu eser eksiklerine rağmen geniş bir okuyucu kitlesine ulaşarak coğrafya alanına öncülük etmiştir.

Kâtip Çelebi'nin coğrafyadan kısmen bahsetmiş olsa dahi önemli sayılan bir diğer eseri, *Tuhfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr*'dır. 1645'te başlayan ve Girit seferi münasebetiyle kaleme alınan bu eser 1656 kadar Osmanlı deniz savaşları ile kaptan-ı derya hakkında bilgiler vermektedir. ³⁶ Bu mukaddime iki kısım ve bir hatimden oluşmaktadır. Venedik, Arnavutluk, Mora ve Akdeniz sahillerindeki Avrupa ülkelerine ve Osmanlı denizcilik tarihi hakkında çeşitli bilgilere yer vermektedir.³⁷ İbrahim Müteferrika bu eseri bazı harita ve metin ilaveleriyle matbaanın ikinci kitabı olarak basmıştır.

XVII. yüzyıl seyyahlarından Evliya Çelebi, *Seyahatname* veya *Tarih-i Seyyah* adıyla bilinen 10 ciltlik eserini 1630-1682 tarihleri arasında kaleme almıştır.³⁸ Seyahatnamesinde, gidip gördüğü yerlerin tarih ve yöresel coğrafyası, idari ve iktisadi durumu, insanları, bilinen şahsiyetleri ve geleneksel kültürü hakkında çok geniş bilgilere yer vermiştir. Gezdiği memleketler, Anadolu, Rumeli, Transilvanya, Moldavya, Macaristan, Polonya, Hollanda, Almanya, Avusturya, Bosna-Hersek, Dalmaçya, Güney Rusya, Kırım, Kafkasya, Azerbaycan, İran'ın bir kısmı, Suriye, Irak, Mısır ve Girit ve Hicaz'dır. ³⁹

XVII. yüzyılın bir diğer coğrafyacısı da Ebubekir b. Dîmeşkî' dir. Kısaca *Atlas Mayor* adıyla bilinen *Nusretü'l-İslâm ve's-Sürur Fî Tercüme-i Atlas Mayor* isimli on bir ciltlik Latince eserin mütercimi olarak da bilinir. Kâtip Çelebi'nin Cihannümâ'sı ile Avrupa'nın tesiri başlamış, *Atlas Mayor* tercümesiyle de bu tesir devam etmiştir. Yazar, kâinatın merkezinin güneş olduğunu ve dünyanın güneş etrafında döndüğü sistemin mevcut bulunduğunu eserinde zikretmiş ve haritalarla da desteklenen eserde zaman zaman Osmanlı toprakları ve diğer İslam ülkeleri hakkında da bilgi verilmiştir.⁴⁰ Osmanlı coğrafya literatürünün en önemli eserleri arasında yer alan *Risâle fi'l-coğrafya* da aynı müellif tarafından Arapça olarak kaleme alınmıştır.

Kâtip Çelebi'nin Cihannüma'sı ve Ebubekir b. Dîmeşkî'nin Atlas Mayor tercümesinin coğrafya ilmi üzerinde uyandırdığı ilgi XVIII. asırda da devam etmiştir. XVIII. yüzyılda batı tesiri hemen her sahada kendini göstermiş ve coğrafi bilgiyle uğraşanların da gözü tamamıyla Avrupa üzerinde olmuştur. Avrupa'daki Rönesans, Osmanlı Türklerince de hissedilmiş, kaynaklanan etkileşim neticesinde, toplumun düşüncesinde ve yaşam biçiminde değişimler meydana gelmiştir. III. Selim ile başlayan bu döneme "Lale Devri (1718-1730)" denir. Türk

³⁵ Mahmut Ak, (2004), *age.*, 173.

³⁶ Mehmet Yılmaz, (2011), *age.*, 21.

³⁷ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Şaik Gökyay, (1985), *age.*, 45.

³⁸ Evliya Çelebi ve eserleri hakkında bazı tartışma ve izahlar, aynı zamanda nüshalar için bkz. Mahmut Ak, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, C.1, 426-428.

³⁹ Cevdet Türkay, (1999), *age.*, 52.

⁴⁰ Mahmut Ak, (2004), *age.*, 175; Cevdet Türkay, (1999), *age.*, 54.

yayımcılığının da payını aldığı bu dönemde ilk Türk matbaası kuruldu.⁴¹ Bu asrın önde gelen coğrafyacısı ve ilk matbaanın kurucusu İbrahim Müteferrika'dır. Sahip olduğu mekân bilgisiyle 'el-Coğrafi' lakabını taşıyan Müteferrika, yazmış olduğu eserlerden çok matbaasında bastığı eserler ile adını duyurmuştur.⁴² Özellikle *Cihannümâ*'nın ikinci telifini kendisinin *Usûlü'l-hikem fi-Nizâmü'l-ümem* adlı eseriyle ve *Füyûzât-ı Mıknâtisiyye* ve *Mecmû'a-i Hey'eti'l-kadime* ve *Cedîde* isimli iki tercümesinden faydalanarak yaptığı metin ve harita ilaveleriyle XVIII. asır ve sonrasında birçok coğrafya çalışmasına katkı sağlamıştır.⁴³ Bu çalışmalar arasında;

Şehrîzade Mehmed Said'in, İstanbul'dan başlayarak Avrupa, Afrika ve Amerika hakkında bilgi verdiği *Ravzatü'l-enfüs fi't-târih*, Cihannüma'ya zeyl olarak kaleme alınmıştır. Bartınlı İbrahim Hamdi'nin⁴⁴ 1750 yılında yazmış olduğu iki ciltlik Atlas'ın ilk cildi Anadolu ve Asya ülkelerine ayrılmıştır. Bu eser de Cihannüma'ya zeyl olarak yazılmış, eserin sadece ikinci cildi günümüze kadar ulaşmıştır. Bu ciltte; Mısır'dan başlayarak Afrika ülkeleri Rumeli, Kırım, Moskova, İsveç, Cermanya, Lombardiya, İspankay ve Amerika tanıtılmaktadır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın ansiklopedik mahiyetteki Ma'rifetnâme'sinde yer alan coğrafi bilgiler aynen Cihannüma'dan nakledilmiştir.⁴⁵

Bu asırda görülen orijinal ve tercüme eserler, Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'nin eserleri kadar önem arz etmemektedir. XVIII. yüzyıla ait orijinal eserlerin en önemlileri, İstanbul camilerinin özellikleri ile inşa tarihlerine dair esaslı bilgiler veren, Hafız Hüseyin'in *Hadikatü'l Cevami*, Mehmet Edip'in ayrıntılı seyahatlerine yer verdiği *Menâsik-i Hacc*'dir.⁴⁶

Bu devrin tercüme eserleri arasında, Kayserili Petros Barunyan'ın Fransızcadan Türkçeye tercüme ettiği "*Fen-nümâ-yı Câm-ı Cem ez Fenni Coğrafya*" ve Osman bin Abdulmennan'ın Almandan çevirdiği "*Fizikî Coğrafya*"sı yer almaktadır.⁴⁷

Osmanlılarda coğrafyanın özellikleri arasında öncelikle tıp, matematik, tarih veya bir başka bilime göre telif eserlerinin az sayıda olması gelmektedir. İkinci olarak, bu eserlerin bilimsel bir amaç gütmemekle birlikte tamamıyla pratik amaçlar için yazılmış olmasıdır. Osmanlı fetihleri hızlı ve geniş bir şekilde süregelirken bu fetihleri kolaylaştırmak için coğrafi bilgiye

⁴¹ Mustafa Kınık, İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar, (Kalemsi Dergisi, 2014, C.2, S.4), 26.

⁴² İbrahim Müteferrika'nın hayatı, şahsiyeti ve bilimsel yönü için bkz. Yasemin Altaylı, İnan Kalaycıoğulları, İbrahim Müteferrika, (TSA, Ağustos 2012, S.2), 115-133. İbrahim Müteferrika tarafından basılan 17 kitap; 1. *Terceme-i Sihâh-ı Cevheri* 2. *Tuhfetü'l- Kibâr Fî Esfâril- Bihâr* 3. *Tarih-i Seyyah* 4. *Tarih- Hind-i Garbi* 5. *Tarih-i Timur Gürhan* 6. *Tarih-i Misr-i Kadim ve Misr-i Cediid* 7. *Gülşen-i Hulefa* 8. *Grammaire Turc ou methode courte et facile por apprendre la langue Turque* 9. *Usulü'l- Hikem fi Nizâmü'l Ümem* 10. *Füyûzat-ı Mıknatisiyye* 11. *Cihannüma* 12. *Takvîmü't- Tevârih* 13. *Târih-i Naima* 14. *Târih-i Râşid* 15. *Târih-i Çelebizâde* 16. *Ahvâlü'l Gazevât der Diyar-ı Bosna* 17. *Lisan-ül Acem*.

⁴³ Mahmut Ak, (2004), *age*, 175.

⁴⁴ Bartınlı İbrahim Hamdi'nin hayatı ve 'Atlas' eseri hakkında bkz. Cengiz Orhonlu, *age*, 115.

⁴⁵ Mahmut Ak, (2004), *age*, 176.

⁴⁶ Cevdet Türkay, (1999), *age*, 13.

⁴⁷ Cevdet Türkay, (1999), *age*, 13.

ihtiyaç duyulmuştur. Akabinde yazılan eserler genellikle maddi bir gaye ile sultanlar, vezirler ve ileri gelenlere takdim edilmiş, verilen hediyeler ve rütbeler gözetilmiştir.⁴⁸

Ele aldığımız eserlerde Balkan coğrafyası ayrı bir bölümde yer almayıp “Avrupa-i Osmani” başlığı altında Balkan vilayetleri bir bütün olarak ele alınmıştır. Çalışmamız bölümlere ayrılırken temel kaynakların işleyişine göre sınıflandırmak istesek de bu vilayetleri birbirinden ayıracak herhangi bir özelliğe rastlanılmamıştır. Tamamen çalışmacının inisiyatifi doğrultusunda Osmanlının Vilayet-i Selase⁴⁹ olarak adlandırdığı Kosova, Selanik ve Manastır vilayetleri ikinci bölümü oluşturmaktadır.

Osmanlı döneminde harita ve haritacılık önemli bir yere sahiptir. Osmanlı dönemi haritacılık, İslam literatüründeki tersim, suret, resm, tasvir gibi tabirler ve Batı’dan gelen harta, hartı, kartı, karta gibi kelimelerinde eklenmesi ile ortaya çıkmıştır.⁵⁰1862’de rüştiye okullarının Osmanlı’da kurulmasıyla birlikte haritalarda müfredatın bir parçası olarak yerini almıştır. Ancak haritalar bir takım gurupların rahatsızlığına sebebiyet vererek bunların resim olduğu dolayısıyla tanrıya küfür niteliğini barındırdığı kanaatini doğurmuştur. Bu olay hem haritaların ne gibi bir gücü olduğunu hemde Osmanlı döneminde alışılmamış bir eğitim gereci olduğunu göstermektedir.⁵¹ Haritalar o dönem imparatorluk ve hükümdara sadakat göstergesi olarak kullanılmış ve toprak bütünüğünün vurgulanması için de bir araç olmuştur. Bu amaç doğrultusunda yapılan haritalar şüphesiz öğrencilerin imparatorluk hakkındaki düşüncelerini etkilemiştir.⁵²

⁴⁸ Osman Gümüşçü, (2016), *age.*, 102-110.

⁴⁹ Vilayet-i Selase terimi Osmanlı devleti tarafından XIX. yüzyılın yarısından itibaren ve özellikle Berlin Antlaşmasından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı idari teşkilatında bu coğrafi terim ile tanımlanan Makedonya bölgesi, Balkan yarımadasının güneybatısını teşkil etmekte, Selanik vilayetinin tamamını, Kosova ve Manastır vilayetlerinin ise bir kısmını teşkil etmektedir. Bkz. Ünlü, Mucize, Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinden Hareketle XIX. Yüzyılda Balkanlarda Osmanlı Yönetim Anlayışı; Vilâyat-ı Selâse Örneği, (2014, C.4, S.7), 45; Altınbaş, Ahmet, Makedonya Sorunu ve Çete Faaliyetleri, 71.

⁵⁰ Geçili, Derya, Osmanlı Döneminde Harita Çizimi Mektebi, (Niğde: 2020), 179.

⁵¹ Fortna, Benjamin C., Mekteb-i Hümayun; Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim, Çev. Pelin Sıral, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 205-206.

⁵² Fortna, Benjamin C. (2005), *age.*, 205-206.

1. BÖLÜM

AVRUPA-İ OSMANİ (OSMANLI AVRUPASI)

1. 1. Araştırmada Kullanılan Umumi Coğrafya Eserlerinin İncelenmesi

Osmanlı'nın son dönemlerinde yayınlanmış olan 10 adet umumi coğrafya eseri ele alınmıştır. Bunlar seçilirken Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş dönemi dikkate alınmaktadır. Bu geçiş döneminde yayımlanmış umumi coğrafya eserlerindeki yaklaşımlar ve farklılıklar incelenmiştir. Ayrıca Balkanlar ile ilgili bu dönemdeki bilgilerin neler olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Balkanlar bu dönemde genel olarak İşkodra, Yanya, Kosova, Selanik, Manastır, Bosna Hersek, Bulgaristan ve Rumeli-i Şarki adında sekiz vilayete ayrılmaktadır. Bunların altında İşkodra'ya bağlı; İşkodra, Draç sancakları, Selanik'e bağlı; Selanik, Siroz, Drama, Kavala, Orfani, Taşöz sancakları, Manastır'a bağlı; Manastır, Serfiçe, Debre, İlbasan, Görice sancakları, Kosova'ya bağlı; Üsküb, Priştina, Senice, İpek, Taşlıca, Prizrin sancakları yer almaktadır. Yanya'ya bağlı; Yanya, Ergiri, Preveze, Berat sancakları, Bosna'ya bağlı; Bosna, İzvornik, Hersek, Balanuka, Travnik ve Bihke sancakları bulunur. Bulgaristan Eyaleti'ne bağlı; Sofya, Varna, Ruscuk, Şumnu, Plevne, Veraçe, Hezargrad, Vidin, Silistre, Köstendil, Zıştovi, Tırnova, Sumokov, Eski Cuma sancakları, Rumeli-i Şarki Eyaletine bağlı; Filibe, Tatar Pazarcığı, Hasköy, Eskizağra, İslimye, Bergos ve Aydos kazaları yer alır.

İlk bölümde giriş mahiyetinde Avrupa kıtası ve Balkanlar'dan bahsedilir. Ele aldığımız eserler aynı zamanda bir coğrafya ders kitabı niteliğindedir. Nitekim Halepli Kudsizade'nin eserinde konular Birinci Ders, İkinci Ders şeklinde 43 dersten oluşan kısımlara ayrılmıştır. Mehmet Eşref ise coğrafyayı Coğrafya-yı Riyazi, Coğrafya-yı Tabii, Coğrafya-yı Tarihi, Coğrafya-yı Askeri, Coğrafya-yı Zirai, Coğrafya-yı Sanayi, Coğrafya-yı Mülki, Coğrafya-yı Umumi, Coğrafya-yı Hususi isimleriyle on kısma ayırmaktadır. Genellikle yer küre (Dünya) ve coğrafyanın tanımı ile başlayan bu kaynaklarda yer yer resimlere de rastlanılmaktadır. Örneğin, Hüseyin Hüsnü'nün eserinde sayfa 5 itibarıyla bir daire ile dünya temsil edilerek enlem ve boylamlar incelenmiştir. Ardı sıra güneş merkezli bir resim ile de dünyanın güneş etrafındaki hareketleri, gece ve gündüzün oluşumu gösterilmektedir. Bu eseri diğer kaynaklardan ayıran bir özelliği pusula yer almasıdır. Bir diğer farklılık ise eserde insan figürünün de resmedilmiş olmasıdır. Osmanlı döneminde harita ve resimlere "tanrıya küfür" maksadıyla yaklaşan guruplar olsa da bu eserimizde aksi bir yaklaşımla karşılaşmaktayız.⁵³ Afrika nesli, Kafkas nesli, Amerika nesli ve Zenci nesli şeklinde insanları sınıflandıran resimlere yer verilmiştir. Yine Mehmet Celal'in eserinde dünya ve diğerlerinden farklı olarak kutup yıldızı haritasına rastlanılmaktadır. Ayrıca kabataslak bir samanyolu haritası ile de gezegenlere yer verilmiştir. Ay'ın evreleri de resmedilerek anlatılmaktadır. Yerçekillerinin gösterildiği (horst-graben) resimlere de yer verilmiştir.

⁵³ Fortna, Benjamin C. (2005), *age.*, 205-206.

Yararlanılan kaynakların tanıtımı yapılırken müellifleri hakkında da bilgilere yer verilmesi uygun görülmüştür. İlk eserimizin müellifi Enderunlu Hafız Abdullatif Efendi'nin hayatı, ailesi ve eğitimi hakkında kapsamlı bilgilere rastlanılamamakla birlikte Şehzade ve Beşiktaş rüşdiyelerinde Matematik öğretmenliği yaptığı bilinmektedir.⁵⁴

Yararlanılan birinci kaynak, Enderunî Hafız Abdullatif Efendi tarafından H. 1289 (M. 1872-1873) tarihinde kaleme alınmış olan *Zübdetü'l- Coğrafya* isimli kitaptır. Eser, 160 sayfa olup siyah ciltlidir. Kitap Abdulaziz Han (1861- 1876) döneminde kaleme alınmıştır. Eserin yazıldığı şehir ve yayınevi hakkında bilgilere yer verilmemiştir. 3 kısma ayrılarak incelenen bu eserin birinci kısmında coğrafyanın genel tanımı yapılmıştır. İkinci kısımda Arzın (Dünya'nın) şekli ve hareketi ile ilgili bilgilere yer verilmiştir. Üçüncü kısım (üçüncü fasıl) "Malumat-ı Arziye" başlığı altında dünya hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Amerika'nın keşfine de değindikten sonra ilk olarak Avrupa kıtası ele alınmıştır. Avrupa kıtasında Osmanlı Devleti'ne ait ülke ve vilayetleri başlıklar altında ele alınmaktadır. Ayrıca bu vilayetlerin özellikleri (sınırları, mevki ve coğrafi özellikleri) incelenmiştir. Akabinde Osmanlı Devleti'nin posta ve telgraf hatlarına değinilmiştir.⁵⁵ Posta merkezi İstanbul (Yeni Cami)'dur. Çalışmamıza konu edineceğimiz Rumeli tarafına irsal olunan posta merkezlerinin birincisi İstanbul- Varna (haftada iki defa), ikincisi İstanbul- Selanik (haftada bir defa), üçüncüsü İstanbul- Galos (haftada bir defa), dördüncüsü İstanbul- Tekfur Dağı (haftada iki defa) şeklindedir. Telgraf merkezi de İstanbul'dur. Avrupa kıtasının her bir mahaline ulaşımı mevcut olup Avusturya telgraf hatlarıyla birleşmektedir.⁵⁶

İstanbul vilayeti, Edirne vilayeti, Tuna vilayeti, Bosna vilayeti, İşkodra vilayeti, Yanya vilayeti, Prizren vilayeti, Selanik vilayeti, Girit vilayeti, Sırbistan, Karadağ şeklinde Avrupa'da yer alan Osmanlı vilayetleri başlıklar altında incelenmiştir. Akabinde Yunan, İtalya Kraliyeti, İspanya Kraliyeti, Portekiz Kraliyeti, Fransa Cumhuriyeti, Belçika Kraliyeti, Hollanda Kraliyeti, İsviçre Cumhuriyeti, Avusturya İmparatorluğu, Almanya İmparatorluğu, Prusya, İngiltere Kraliyeti, Danimarka Kraliyeti, İsveç Kraliyeti, Rusya İmparatorluğu şeklinde sıralanmıştır. Bu başlıklara ek olarak Avrupa kıtasında yer alan adalar, denizler, göller ve boğazlar ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Eserin ilerleyen sayfalarında Asya kıtasına yer verilmiş, kıtada yer alan ülkeler; Gürcistan, Türkistan, Çin, Çapon, Acemistan, Afganistan, Blucistan, Hindistan şeklinde verilmiştir.

⁵⁴ İhsanoğlu, Ekmeleddin; Şeşen, Ramazan, Osmanlı Coğrafya Literatür Tarihi, (İstanbul, 2000, C. 1), 215-217.

⁵⁵ Eserin ele aldığı Posta ve telgraf konusu incelenen diğer eserlerde rastlanılmamıştır. "*Devlet-i Osmaniye postalarının merkezi İstanbul derununda Yeni Cami'de vaki olup Rumeli ve Anadolu ve Arabistan caniblerine haftada cent defa bera ve bahra postalar ihraç olunmaktadır. Rumeli-i Şahane tarafına bahra irsal olunanlardan birincisi Varna târiki olup haftada iki defa, ikincisi Selanik târiki-i haftada bir defa, üçüncüsü Galos tâarikidir ki haftada bir defadır dördüncüsü Tekfur Dağı târiki olarak haftada iki defa ihraç olunur. Bunlardan başka bera dahi müteaddit postalar vardır. Telgraf merkezi dahi İstanbul içinde olup Avrupa-i Osmani'nin her bir mahalini dolaştıktan sonra Avusturya telgraf hatlarıyla birleşip Avrupa'nın her bir mahali ile muhabere olunur.* Bkz. Enderunî Hafız Abdullatif Efendi, (1289), *age.*, 41-42.

⁵⁶ Enderunî Hafız Abdullatif Efendi, (1289), *age.*, 41-42.

Osmanlı devletine ait Anadolu vilayetleri; Hüdavendigâr vilayeti, Aydın vilayeti, Cezair-i Bahri Sefid vilayeti, Konya vilayeti, Adana vilayeti, Sivas vilayeti, Diyarbakır vilayeti, Erzurum vilayeti, Trabzon vilayeti, Kastamonu vilayeti, Ankara vilayeti ve Arabistan kısmında yer alan Halep vilayeti, Suriye vilayeti, Bağdat vilayeti, Sisam olarak ardı sıra incelenmiştir. Kitabın ilerleyen sayfalarında Asya kıtasında yer alan körfezler, denizler, adalar, göller, nehirler, boğazlar sıralanıp bilgiler verilmiştir. Üçüncü olarak Afrika kıtasında yer alan ülkeler; Osmanlı Devletinin Afrika da yer alan toprakları (Trablusgarp, Tunus vilayeti, Cezayir Eyaleti, Fas Hükümeti, Mısır) Kuzey Gine, Sudan, Noba, Habeş, Adel ve Acan, Güney Gine, Hotanto Kafreri, Molomotapa, Mozambik, Zengibar, Güney Sudan şeklinde sıralanmıştır. Devamında ise bu kıtada yer alan göller, boğazlar, adalar, denizler ve körfezler hakkında bilgi verilmiştir.

Diğer bir ana başlık, ilk sayfalarda keşfinden bahsedilen Amerika kıtasıdır. Bu kıtada yer alan ülkeler; Kuzey Amerika, Gravanland, Yeni Britanya, Meksika, Vastamrika (Merkez Amerika), Güney Amerika, Kolombiya, Kiyana, Brezilya, Peru, Hopru, Parogovi, Uruguya, Laplata, Şili, Patagonya şeklinde verilerek bu ülkelerde yer alan göller, nehirler, denizler, adalar hakkında bilgiler verilmiştir. Son olarak Okyanusya kıtası ve bu kıtanın coğrafi özellikleri, kıtada yer alan adalar, nehirler, denizler ve göller hakkında bilgiler verilerek ülkeler (Malezya, Polizya) konu edinilmiştir.

Diğer bir eserimizin yazarı olan Mehmet Kamil, Mısır Hidiviyet Sarayı daire müdürlerinden Hımslı Numan Efendi'nin oğludur. 1269 (1853) tarihinde Hıms'ta doğmuştur. Galatasaray Sultanisi ve mülkiyede eğitim almış ve 1293 (1876) yılında Galatasaray Sultanisi'nden, 1297 (1879) da da Mülkiye'den mezun olmuştur. Yüksek kısmından mezun olduğu Mülkiye'de devam ederken 1293 (1876) yılında İstanbul Sultanisi birinci kısım coğrafya ve ikinci kısım tarih muallim muavinliği görevlerinde yer almıştır. Ardından 1294 (1877)'de Bab-ı Ali Hariciye Nezareti Tercüme Odası halifeliği görevine getirilmiştir. Mülkiye'den mezun olduktan sonra üçüncü sınıf kaymakam olarak Merkab kazasına atanmıştır. Arapça, Farsça, Fransızca ve Türkçe gibi birçok dili bilmektedir. Mehmet Kamil Bey'in coğrafya alanına dair bir eseri çalışmamıza konu olmaktadır.⁵⁷

Yararlanılan ikinci kaynak H. 1290 (M. 1873-1874) yılında Mehmet Kamil tarafından neşredilen *Arusetü'd-dünya Nam Coğrafya-yı Umum-i Devlet-i Aliyye maa Hidiviyet-i Celile-i Misriye* isimli yazma eserdir. Eser Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış 188 sayfayı içermektedir. Basım yeri İstanbul olan eserin ilk sayfalarında fiyatı "iki çarlık mecdiye"⁵⁸ olarak belirlenmiştir. Yine aynı sayfada satıldığı mahallere de yer verilmiştir. Bunlar; Sarafım Efendi Kiraathanesi, Hankâh Ahmet Efendi, Bahçe kapısında Hasan Ağa, Çemberli Taş'ta Celil

⁵⁷ İhsanoğlu, Ekmeleddin; Şeşen, Ramazan, (2000), *age.*, C. 1, 234-236.

⁵⁸ Mecdiye: Osmanlı padişahı Abdülmecid'in tahta çıkışının altıncı yılı dolayısıyla 1260 (1844) yılında onun adına basılan ve İstanbul'un işgaline kadar kullanılan Osmanlı'nın son para birimidir.

Ağa ve köprübaşı barakalarında bazı mevkilerde. İlerleyen sayfalarda yazım hatalarının düzeltilip satır ve sayfa sayılarının yer aldığı bir cetvel bulunmaktadır.

Kitabın birinci kısmı Memalik-i Osmaniye'nin tarifi ile ilgili olmakta ve mevki, sınır, sahil ve sakinleri hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir. Kitabın incelediği sahiller arasında Karadeniz'in Rumeli ve Anadolu sahili, İstanbul Boğazı, Marmara Denizi sahili, Adalar Denizi'nin Rumeli ve Anadolu sahili, Akdeniz'in Afrika sahili yer almaktadır. 19-30 sayfa aralığında Asya ve Avrupa kıtalarındaki dağlar konu edinilmiştir. Ardı sıra bu kıtalarda yer alan nehir ve denizler hakkında da bilgi verilmektedir.

İkinci kısım, ziraat ve mahsulatları konu almış ve bunun yanında hayvanatına da değinilmiştir. Üçüncü kısım zanaat ve ticaret ile ilgilidir. Diğer bir kısımda hükümet ve idareler anlatılmaktadır. Kitabın ilerleyen kısmında mektepler (altı mekteb-i harbiye-i şahane ve mekteb-i idadiye-i şahane) ve bu mekteplerin yer aldığı vilayetler (Edirne, Manastır, Bursa, Şam-ı Şerif, Bağdat, Erzurum) konu edilmekte ve Saray Bosna'da açılmakta olan bir mekteb-i idadiyenin varlığından söz edilmektedir. Aynı zamanda Büyük Ada'daki Mekteb-i Bahriye, tabiiye ve orman mektebi de yer almaktadır. Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Sanai gibi kendi idarelerinde bulunan mektepler hakkında kısa bilgilere yer verilerek Rumeli-i Şahane kıtasının doğusunu ele alan diğer bir fasıla geçilmektedir. Eserde Tarihi Coğrafya başlığına da yer verilmiştir.⁵⁹ Rumeli-i Şahane'nin batı, kuzey, güney sınırları ardı sıra anlatılarak İstanbul

⁵⁹ Periyodik çerçevesi oldukça geniş olan Tarihi Coğrafya bütün bilimlerin sentezi sayılabilir. Gümüşçü, tarihi coğrafyanın tanımını şu şekilde yapmaktadır; 'Tarihi Coğrafya geçmişin coğrafyasıdır, mekân ön planda tutularak için içine zaman boyutu da katılarak gelişen bir araştırma dalıdır.' Aynı müellifin bir diğer tanımına göre Tarihi Coğrafya; 'hem beşeri, hem bölgesel hem de fiziki coğrafyanın konularını araştırmaktadır.' Bkz. Gümüşçü, Osman, (2016), *age.*, 75-78. Abdurrahman Şeref Coğrafya-yı Umumi adlı eserinde "Coğrafya-yı Tarihi" başlığı altında şu bilgileri vermektedir; "*Rumeli tabir ettiğimiz kıtada ezmire-i kadimede akvam-ı muhtalife sakin olup hicret-i nebueden sekiz asır kadar cümlesi Rumelilerin zir-i hükümetine dahil oldular. Roma devletinden ikiye inkısamında şark imparatorluğunun Kostantiniye şehri olduğundan Rumeli-i Şarkı imparatorluğuna tabi olup hücum-u kebirde barbar kabilenin Pâ-zede garet ve tahribi olduysada garb imparatorluğu gibi indirasa uğramadı. Kostantiniye hükümetinde Roma merasim ve idatına gide gide Yunan merasimi galye edildikten lisanna varıncaya kadar bizim Rum tabir eylediğimiz Yunaniye tahvil olunmuş ve bu sebeplerden hükümete Rum veya Bizans imparatorluğu unvanları dahil verilmiş idi. Kanun-ı vasıtada bu kıtaya hüküm eden akvamdan Bulgarlar ve Sırlar ve Boşnaklar ve müstakil hükümetler teşkil etmişler idi. Ehli salib hücumlarında Kostantiniye hicrin 599 ve miladın 1203 senesinde Frankların dest istilasına geçip Frank hükümeti Rumeli'de atmış sene kadar pâdâr olduktan sonra yine hükümet-i kadime-i Rum avdet edildi. Osmanlılar ahd-ı hükümet Orhangazi'de hicretin 785 senesi şehzade Süleyman Paşa muayetiyle Rumeli'ye vazi-i kadim istila eylediler ve Gelibolu kurbunda vaki (Çemli) kalesini ibtida-i feth ederek bade-i sürat fevkalade ile tevsî fetih edilirler. Asr-ı Hüdavendigâr Gazi'de 763'de Çorlu ve Bergos ve Edirne ve 765'de Filibe ve 777'de Siroz ve Drama ve Kavala ve Niş ve Manastır ve Perlepe semtleri tezehir ve zabt ve Balkanların şimalinde bulunan Şumnu ve Tırnova ve Sofya ve Silistre Bulgar hakemi ve Sırb imrası ve yargı inkısadine zabt edildi. 768'de Edirne şehri payitahr ithaz olunarak 796'da Selanik ve Yenişehir ve ... ve Atina havalisi ve 836'da Arnautluk memalîği kabza-i tahkimat hal edildiği gibi Osmanlı askerleri Tuna'nın öbür yakasına yani Eflak ve Macar diyarına dahi tecavüze başladılar. Rumeli böylece Bahr-ı Siyahtan Adriyatik Denizi'ne ve Marmara ve Adalar Denizi'nden Tuna Nehrine kadar feth olunduğu halde Kostantiniye ile nevahi mülkhanesinde henüz Rum Pabdar idi. 857'de o belde-i tabiiye dahi dahil idare-i Osmaniye olup 864'de Mara ve 868'de Bosna ve 883'de İşkodra bilâd-ı zabt olunmuş ve Eflak ve Boğdan ve Kırım hükümeti taht-ı tabiiyet-i Osmaniye'ye girmiş idi. 928'de Bulgar aden teşhirinden sonra hudud-u mülk-i Osmani Tuna'nın şimal cihetine doğru tevsiye başlatarak 932'de (Varadin) ve (Essek) ve Femsuar ve Bodin şehirleri ve ... eyaleti zabt ve istila ve senelerce Avusturya'nın eyalet-i garbiyesi ... huyûl yağma edilerek 936'da Viyana muhasiresi ... isgar Osmaniye'nin hadd iştihası bu oldu. Hicretin on birinci karnı nıfs olun da Devlet-i Osmaniye Avrupa'da hasbel kader ve elcesima tefrid ve teneffüs etmiş olup Bosna'dan Fas hududuna kadar bütün Bahr-ı Sefid (Marmara ve Karadeniz dahi dahil olunduğu halde) sevahil-i şarkiyesine hakim olarak doğrudan doğruya idare olunur otuz yedi eyalet ile bir takım hükümet-i mülhakeyi havi idi. Eyalet-i mezkure bunlardır: Avrupa'da- Rumeli,*

vilayeti başlığı ile devam edilmektedir. Çekmece ve Kocaeli sancakları ise eserin içerdiği son konu olmuştur.

Halepli Kudsizade Mehmet Akıl tarafından coğrafya alanında yazılan Muhtasar Coğrafya-yı Osmani isimli eser de çalışmamıza kaynaklık eden bir diğer eser konumundadır. Kudsizade Mahmet Akıl 1287(1870) yılında İstanbulda doğdu. 1304 (1887) tarihinde Mülkiye mektebindeki eğitimini tamamlayarak Mabeyn Katipliği'nde kısa bir süre görev yaptı. Ardından çeşitli kazalarda kaymakamlık görevinde olmayı tercih ederek Kastamonu Vali muavini iken de vefat etmiştir. Mülkiye Mektebi üçüncü sınıf öğrencisi iken, Paris mektepleri muallimi Jean Leon Sanis'in coğrafyaya dair eserlerini tercüme etmiş ve bu tercümeyle de Muhtasar Coğrafya-yı Osmani adını vermiştir.⁶⁰

Yararlanılan üçüncü kaynak, mekteb-i mülkiye-i şahane üçüncü sınıf öğrencilerinden Halepli Kudsizade Muhammed Akıl tarafından neşredilmektedir. 1303 (1885-1886) tarihinde yayımlanan *Muhtasar Coğrafya-yı Osmani* isimli bu eser Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmıştır. İstanbul Karabet ve Kasbar matbaasında (bab-ı ali caddesi numara 52) basılmıştır. Eser mukaddime ve kırk üç ders şeklindeki bölümlerden oluşmaktadır.

“Birinci Ders: Coğrafyanın tarifi- Coğrafya arzın evsafından bahseder. Buda iki kısım olup birincisi-coğrafya-yı tabii'dir ki karaları ve suları tarif eder. İkincisi-coğrafya-yı politiki'dir ki düvel ve milel-i mhtelifle ile küre-i arz üzerinde bulunan insanların yaptıkları her nevi icraattan bahseder. Arzın şekli-arz.... yani portakal gibi yuvarlak bir şekildedir. Üzerindeki dağ ve tepeler portakalın üzerindeki pürüzler gibidir. Cihet-i erbab-ı ... – Küre-i arzın üzerinde kain ba cümle mahal ve mevaki-i muhtelifenin mevki ve vaziyet-i hakikiyelerini tayin etmek için şark-garb-şimal-cenup namlarıyla dört cihetin bilinmesi lazımdır.

Şark- Güneşin doğduğu, garb battığı taraftır. Şark-ı sağına ve gar-ı soluna alan kimsenin ol tarafı şimal ve arka tarafı cenubtur.

Sath-ı arz- Sath-ı arz kara ile sudan mürekkihtir.

Karaların taksimatı- Karalar, kıta, ada, cezair-i müctima, şibe, cezire... burun, dağ, silsile-i cebâl, yanardağ, tepe, yayla, ova, vadi, dere, uçurum, kum tepesi, plaj, vapur, versan, havza namlarıyla yad olunur.

Suların taksimatı- Bahr-ı Muhit ve deniz-i Bahr-ı Muhit, deniz, iç deniz, körfez, koy, ... liman, boğaz, göl, havuz, nehir, ırmak, çay, menbi, ağız... sağ sahil, sol sahil, cedvel (kanal), (çağlayan- ...şelale)namlarıyla yad olunur”⁶¹

Bosna, Mora, Silistre, Tamişvar, Varat, Bodin, Konije eyaletleri mevahiran Girit dahi ilave olunmuş ve bir ... cenubi Ahistan dahi bir eyalet teşkil eylemi, stir. ... Bkz. Abdurrahman Şeref, (1323), age., C.2, 201-204.

⁶⁰ İhsanoğlu, Ekmeleddin; Şeşen, Ramazan, (2000), age., C. 1, 337-339.

⁶¹ Halepli Kudsizade,(1303), age., 10-11.

İkinci derste yeryüzü şekillerinden olan burun, dağ, vadi, dere, uçurum, yanardağ, yayla, dere ve kum tepesi gibi kavramların tanımı yapılmıştır. Üçüncü derste sular ve suya bağlı körfez, boğaz, liman, ağız, havza gibi coğrafi kavramların tanımına yer verilmektedir.

Dördüncü derste dünyanın genel tanımı ve büyük kara parçaları (Asya, Avrupa, Afrika) üzerinde durulmuştur. Beşinci ders Avrupa-i Tabîî başlığını alarak Avrupa kıtasında bulunan denizler ve körfezleri, altıncı ders Avrupa kıtasında yer alan boğazlar ve adaları, yedinci ders Avrupa'daki yarımadalar, berzahlar ve burunları konu edinmiştir. Sekizinci derste yine Avrupa kıtası üzerinde durularak kıtada bulunan sıradağlar yanardağlar ve göllerin mevkilerine yer verilmiştir. On üçüncü derse kadar Avrupa kıtasından bahsedilmeye devam edilen bu kaynakta, on dördüncü ders Almanya ve sırasıyla her biri bir derse konu olacak şekilde İsviçre ve İtalya ülkeleri konu edilmiştir. On sekizinci ders itibarıyla önce Asya sonra Afrika kıtalarıyla ilgili bilgiler verilmiş coğrafi özellikler ve ülkeler de bunlar arasında yer almıştır.

Müelliflerimizden Üsküdarlı Ali Cevat, tarih- coğrafya öğretmenliği yapmış ve bu alanlarda birçok eser kaleme almıştır. 1298 (1880) tarihleri civarında Harbiye'den mezun olarak İstanbul'daki askeri mekteplerde görev yapmıştır. Daha sonra Bursa redif alayı kaymakamlığı görevinde yer almıştır. II. Meşrutiyetin ilanı ile Anadolu'ya sürülmüş ve sürgünden döndükten sonra ise emekliye ayrılmıştır. 1332 (1913) yılında doğum yeri olan Üsküdar'da vefat ederek Karaca Ahmed Mezarlığı'na defnedilmiştir. Coğrafya alanında yazmış olduğu *Hulâsa-i Coğrafya-yı Osmani* isimli eseri önemlidir.⁶²

Yararlanılan bir diğer eser "*Hulâsa-i Coğrafya-i Osmani*" H.1308(M.1890) yılında Dersaadet'te Tedrisât-i Rüşdiye kütüphanesi yirmi üçüncü kitabı olarak Kasbar matbaasında basılmıştır. Müellifleri, Kolağası Ali Cevad ve Yüzbaşı Remzî'dir. Rüşdiye mekteplerinde okutulmak amacıyla hazırlanan 64 sayfalık bu eser mukaddime, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Eserin mukaddime kısmında dönemin padişahına övgüler sıralamaktadır. Kitabın birinci bölümü asıl konumuzu içeren Osmanlı Devletinin Avrupa topraklarını anlatan bölümdür. Osmanlı Avrupa topraklarının sınırları büyüklüğü, sahilleri dağları, nehirleri ve gölleri bağlamında fiziki coğrafya üzerinde oluşmuştur. İkinci bölümde ise kıtada yer alan vilayetlerin (İstanbul, Edirne, Selanik, Yanya, İşkodra, Manastır, Kosova Girit, Doğu Rumeli, Bulgaristan Eyaleti, Bosna Hersek) fiziki, beşeri ve ekonomik coğrafyaları ele alınmıştır. Vilayetlerin sınırları, yüzölçümleri, nüfus, merkez şehirleri, kaza, sancak, köy gibi yerleşim birimleri ziraat, sanayi ve ticaret ürünleri, demiryolları, limanları gibi özellikleri anlatılmıştır.⁶³

⁶² İhsanoğlu, Ekmeleddin; Şeşen, Ramazan, (2000), *age.*, 460-465.

⁶³ Eserin transkripti yapılmıştır. Ancak araştırma esnasında daha önce bazı araştırmalarda eserin daha önce bazı araştırmalarda kullandığına rastlanılarak çalışmamızda faydalanılmaktadır. Bkz. Sandık, Engin, *Hülâsa-i Coğrafya-i Osmani* (Müellifleri Kolağası Ali Cevdet- Yüzbaşı Remzî), (Kahramanmaraş: SAMER, 2021); Sönmez, Neslihan, (2018), 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Basılmış Coğrafya kitabına göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-ı Musavver isimli eserin Transkripsiyonu, (Çorum: Yüksek Lisans Tezi).

Osmanzade Hüseyin Vassaf 1289(1872) yılında İstanbul'da doğdu. Aldığı özel derslerden sonra Mülkiye'de eğitimine devam etti. Sonra Rüsumat Emaneti Evrak kalemine katıldı. Görevleri arasında mühimme mümeyyizliği de yer almaktadır. Hayatı hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Osmanzade Hüseyin Vassaf edebiyatçı, tarihçi, coğrafyacı ve şair olarak tanınmaktadır. Eserleri arasında Sefine-i Evliya-i Ebrar, Gülizar-ı Aşk Divan-ı eş'ar önemli yer tutmaktadır. Bizi ilgilendiren eserleri arasında Hulasa-i Coğrafya-yı Umumi yer almaktadır.⁶⁴

Beşinci kaynak, Osmanzade Hüseyin Vassaf tarafından neşredilmiştir. *Hulase-i Umumi Coğrafya* isimli bu eser 111 sayfa olup, 1309 (1891-1892) tarihlidir. Basım yeri İstanbul olup sarı ciltlidir. Eserin birinci kısmında coğrafyanın tanımı yapılmış ve kısımlara ayrılmıştır. Ardı sıra Coğrafya-i Riyaziye başlığı gelmekte olup burada dünyanın şekil ve büyüklük gibi özellikleri ve üzerinde bulunan mevkilerin ölçekleri ve harita usulüne ait özelliklerden bahsedilir. Bir diğer konu başlığı Coğrafya-i Tabiî'dir. Coğrafya-i Tabiî, kıtaları ve kıtaların sahil suları vesairesinden bahseden bölümdür. Coğrafya-i Politiki başlığı verilen bir diğer bölümde dünya üzerindeki hükümetlerden yani insanlar tarafından yapılmış meşhur şehir ve kasabaların durumundan bahseder. Avrupa kıtası on sekiz madde ile anlatılmaktadır. Nehirler, göller, dağlar, burunlar, berzahlar, boğazlar, denizler, yarımadalar ve merkez vilayetler bu maddeler arasındadır. Osmanlı Avrupası (Avrupa-i Osmani) başlığına da on dokuzuncu madde ile devam edilmektedir. Sırbistan, Karadağ, İtalya, Yunanistan, İspanya, Portekiz, Rusya, Romanya, Avusturya ve Macaristan, Almanya, İsviçre, Felemenk, Belçika, Fransa, İngiltere, İskandinavya ve Danimarka bu bölümün alt başlıklarını oluşturmaktadır. Akabinde Asya kıtası on iki madde ile anlatılmakta ve bir sonraki madde ile Osmanlı Asya'sı (Asya-i Osmani) başlığı ile devam edilmektedir. Arabistan, Kafkasya, Afganistan, Hindistan, Belucistan, Hint Çini, Acemistan, Türkistan, Çin, Japonya ve Sibirya bu kıtanın alt başlıklarında yer alan ülkelerdir. Bahsi geçen bir sonraki kıta Afrika kıtasıdır. Tunus (Tunus Emar-i Mümtaze), Cezayir, Büyük Sahra (Sahra-i Kebir), Senegambiya, Gine, Kâfiristan, Somali, Mozambik, Zengibar, Habeş ve Sudan ülkeleri Afrika kıtası faslının alt başlıklarını teşkil eder. Amerika kıtası; Britanya, Meksika, Antil Adaları, Kolombiya, Venezuela, Brezilya, Peru, Paraguay, Rogova, Bolivya, La Plata, Şili, Patagonia. Son olarak ele alınan Okyanusya kıtası ülkeleri ise, Malezya, Malerizya, Polinezya, Mikronezya'dır. Eserin son sayfalarında fihrist yer almaktadır.

Yararlanılan altıncı kaynak H. 1309 (M 1891-1892) yılında basılan, yüksek mekteplerde (yüksekokullarda) okutulmak üzere hazırlanmış "*Muhtasar Osmanlı Coğrafyası*" isimli kitaptır. İstanbul Karabet Matbaasında yayımlanmış olan bu eser Mabeyn-ı Hümayın Cenab-ı Mülûkhane mütercimlerinden Maarif Nezareti celilesi mektupçusu tarafından kaleme alınıp Hasan Sırrı tarafından neşr edilmiştir. Kitap 41 sayfa olup 'Birinci Tab'ın Mukaddimesi' olarak adlandırılan giriş kısmında hangi mesleğe sevk olunursa olunsun mekteplerde bu alanda

⁶⁴ İhsanoğlu, Ekmeleddin; Şeşen, Ramazan, (2000), *age.*, C. 2, 510-511.

kitapların okutulduğu yer almaktadır. Bununla kalmayarak coğrafyayı (Tabii Coğrafya), (Riyazi Coğrafya), (Askeri Coğrafya) şeklinde üç kısma ayırıp açıklamıştır.

Memalik-i Osmaniye Coğrafyasının bahsettiği memlekete (Memalik-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye - Devlet-i Aliye-i Osmaniye Memaliği) Memalik-i Şahane yahut (Memalik-i Mahruse-i Şahane) denilir. İlerleyen sayfalarda 'Memalik-i Mahruse-i Şahane' başlığı altında Avrupa, Asya, Afrika kıtalarında yer alan Osmanlı ülkelerinden bahsedilmektedir.

Avrupa kıtasında bulunan Osmanlı ülkesi Rumeli, Asya kıtasında yer alan Osmanlı ülkelerine Anadolu ve Arabistan denilir. Afrika kıtasında bulunan Osmanlı toprakları aynı başlık altında toplamayıp her biri kendi bulunduğu mahalın ismiyle bilinmektedir. Hangi dilden tercüme edildiğine rastlayamadığımız eserde salnamelerden de faydalanılmaktadır.

Avrupa kıtası (Rumeli)'de yer alan vilayetler; İstanbul vilayeti, Edirne vilayeti, Selanik vilayeti, Manastır vilayeti, Yanya vilayeti, İşkodra vilayeti, Kosova vilayeti, Bosna vilayeti, Bulgaristan Emeti, Şark-ı Rumeli vilayeti, Girit vilayetidir. Asya kıtasında yer alan Anadolu vilayetleri; Sivas vilayeti, Ankara vilayeti, Kastamonu vilayeti, İzmit Sancağı, Hüdavendigâr vilayeti, Biga Sancağı, Aydın vilayeti, Konya vilayeti, Adana vilayeti, Halep vilayeti, Suriye vilayeti, Erzurum vilayeti, Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı, Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı, Van vilayeti, Bitlis vilayeti, Mamuretü'l Aziz vilayeti, Diyarbakır vilayeti, Musul vilayeti, Bağdat vilayeti, Basra vilayeti, Zor Sancağı, Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayeti. Arabistan vilayetleri; Yemen vilayeti. Afrika kıtasındaki Osmanlı toprakları, Trablus Garb vilayeti, Bingazi Sancağı, Tunus vilayetidir.

Hüseyin Hüsnü, H.1297 (M.1880) TARİHİNDE Üsküdar'da doğdu. Eğitimine Harbiye'nin süvari kısmından mezun olarak başladı. Daha sonra Gülhane ve Soğukçeşme Askeri Rüştiyeleri'nde coğrafya muallimliği yaptı. H.1310 (M. 1892) yılı civarında süvari kolağası görevinde bulundu. Hüseyin Hüsnü Bosna İdadisi (lisesi)'nin ilk öğrencilerindendir. Çeşitli mekteplerde coğrafya ve topografya hocalığı yapmıştır. Coğrafya alanında yazdığı eserler Coğrafya'yı Umumi, İcmal-i Coğrafya, Taksimât-ı Düvel ve Müsta'merat-ı Milel-i Havi Coğrafya'yı Umumi ve Muhtasar Coğrafya'yı Osmani'dir.⁶⁵

Yararlanılan yedinci kaynak H. 1312 (M. 1894- 1895) yılında yayımlanan *Taksimât-ı Düveli ve Müstemerat-ı Milel-i Havi Coğrafya-yı Umumi ve Muhtasar Coğrafya-yı Osmani'dir*. Askeri ve mülki rüştiye programlarına dâhil edilmek suretiyle Hüseyin Hüsnü tarafından neşredilmiştir. Dersaadet'de yayımlanan bu eserin hangi matbaada dair bir bilgi yer almamaktadır. Eser eski yazıyla kaleme alınmış olup, siyah ciltlidir.

Eser 397 sayfa olup giriş kısmında coğrafyanın tanımı ve kapsamı üzerinde durulmaktadır. Arzın şekli üzerinde de durulan bu bölümde kürenin fotoğraflarına yer verilmiştir. Enlem ve boylamların yanı sıra rüzgârlar ve yönler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Küre-i Arz

⁶⁵ İhsanoğlu, Ekmeleddin; Şeşen, Ramazan, (2000), *age.*, C. 1, 294.

(Dünya) üzerinde bulunan ahaliden ve insan neslinden bahsetmekle kalmayıp bu bahis resimler ile de desteklenmiştir. Esmer nesil, Amerika nesli, Kafkas nesli, Zenci nesli...

İkinci kısım, karalar ve denizlerden bahsederek başlamaktadır. Akabindeki başlık “Muhtasar Coğrafya-yı Osmani”dir. Buna göre, Memalik-i Mahruse-i Şahane-i Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarında olup Avrupa-i Osmani, Asya-i Osmani, Afrika-i Osmani şeklinde isimlendirilir.

Avrupa-i Osmani başlığı altında Avrupa kıtasının hududu (sınırları), mesahası, suları, şehirleri, sevhili hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Memalik-i Mahruse-i Şahane’ye ait vilayetlerin nüfus ve kilometrekareleri tablolar halinde yer almaktadır. 51. Sayfanın dipnot kısmında Balkanların mühim 20 geçidine yer verilmiştir. Ardi sıra İstanbul Köprüsü, Ayasofya Cami, Sultan Ahmet Cami ve Topkapı Sarayı gibi tarihte önemli yer edinmiş asar-ı atıkanın fotoğrafları bulunur. İkinci bölüm sonunda beş adet tablo ile vilayetler ve bu vilayetlerin merkezleri, nahiye ve kazaları ayrıntılı bir şekilde gösterilmiştir. Kitabın ilerleyen sayfaları Asya-i Osmani hakkında bilgiler içermektedir. Asta kıtasının hududu, sevhili, suları, şehirleri, gölleri hakkında ayrıntılı bilgiler yer alır. Kitada bulunan ülkeler kısaca tanıtılıp, ülkelerin sınırları içerisinde yer alana körfezler, adalar ve nüfus hakkında kesin bilgiler yer almaktadır. Akabinde bu bölümde de çeşitli fotoğraflara yer verilmektedir. Afrika kıtası başlığına gelmeden önce Asya kıtasına ait vilayetlere merkez, kaza ve nahiye isimlerine yer verilen ve rakamlar ile de desteklenen 15 adet tablo yer almaktadır. Kitabın 112. sayfası itibarıyla Avrupa-i Osmani başlığı altında, Trablusgarp Kıtası, Mısır Hidivviyeti, Tunus Emareti hakkında bilgiler verilmiştir. Aynı şekilde bu bölümde de fotoğraflara yer verilip oldukça fazla dipnot kullanılmıştır. Örneğin bu dipnotların bir tanesinde Mısır arazisini ihya eden 11 kanal hakkında bilgi verilmiştir. Yunanistan, Karadağ, Sırbistan, Rusya İmparatorluğu, Sibiry, Türkistan, Avusturya ve Macaristan, Macaristan Krallığı, İtalya, San Marino Cumhuriyeti, İsviçre, Fransa Cumhuriyeti, Corsica Adası, Monaco Prenslığı, Andor Cumhuriyeti, Fransa, Portekiz, İngiltere, Belçika, Almanya, Prusya Krallığı, Danimarka, İsveç ve Norveç, Afganistan, Çin İmparatorluğu, Japonya İmparatorluğu, Hint gibi ülkeler başlıklar halinde ayrıntılı bir şekilde incelenmiş bu ülkelerde yer alan dağlar, denizler, göller, nüfus ve yetişen ürünler, şehir ve merkezleri, sınırlar ve kapsamları hakkında bilgiler yer almıştır. Bir diğer ve üçüncü büyük kıta olan Afrika Kıtası kitabın son bölümünü teşkil ederek bu kıtanın kapsamı içinde bulunan ülkeler kısaca tanıtılıp ülkelerin sınırları içinde yer alan körfezler, boğazlar, adalar, göller, burunlar, nehirlerin sayısı ve hangi ülke sınırları içerisinde yer aldıkları, nereden çıkıp nereye döküldükleriyle ilgili detaylı bilgilere değinilmektedir. Son olarak Okyanusya Kıtası hakkında bilgiler yer almıştır.

İbnü'l Cevad, H.1287 (M.1870) İstanbul Cerrahpaşa’da doğdu. Dedesi Zabtiye Nazırı Hacı Hafız Paşa, babası Hazine-i Hassa umumi müfettişi İsmail Cevad Bey’dir.⁶⁶ Annesi şair ve

⁶⁶ İhsanoğlu, Ekmeleddin; Şeşen, Ramazan, (2000), *age*, C. 2, 580; Özcan, Abdulkadir, Tekiner, Efdaleddin Maddesi, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2011, C.40), 358.

münşilerden Maraşlı Kenan Bey'in kızı Emine Yegâne Hanım'dır.⁶⁷ İbnü'l Cevad (Efdaleddin) Süleymaniye İptidaî Mektebi'nde ilk; Beyazıd Kaptan Paşa Rüştüyesi'nde orta; Mülkiye Mektebi İdâdî Kısımında da lise öğrenimini tamamlamıştır. 1893'de Yüksek Kısımından mezun olmuştur.⁶⁸ Mülkiye Mektebi'nden mezun olduğu yıl Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî halifeliğiyle memuriyet hayatına atılmış oldu. Ertesi yıl Dîvân-ı Hümâyun Âmedî Kalemî'ne geçiş yaparak görevine denam etti. 1896'dan itibaren Aşiret Mekteb-i Humâyunu'nda, Mekteb-i Sultânî'de, Mekteb-i Mülkiyye'nin idâdî kısmında, Mercan İdâdîsi'nde Dârül Fünun'da, Mekteb-i Mülkiyye'de ve Mekteb-i Hukuk gibi okullarda da öğretmen olarak görevlendirilmiştir.⁶⁹ Diğer görevleri arasında 7 Temmuz 1911' de Donanma Muâvenet-i Milliye Cemiyeti Komiserliği, 15 Eylül 1911'de Târîh-i Osmânî Encümeni daimi azalığı, 24 Mart 1912'de Dârül Fünûn Müntehap azası olarak Meclis-i Kebîr-i Maârif azalığı yer alır.⁷⁰

Daha sonra kısa bir süreliğine olsa da 1912 Eylül- Kasım civarında Bursa Vali Vekilliği yapmıştır. 1913'de Hapishaneler Umûm Müdürü olarak göreve başlamış görevde bulunduğu süre zarfında İstanbul Tevfikhânesi, Üsküdar ve Bursa Hapishanelerini yaptırmıştır.⁷¹ Hapishane görevinin bir yıl sonrasında Ermeni zenginlerinden Benon Değirmenciyan'ın mübadeleye tabi tutulmaması ve İstanbul'da kalması karşılığında kendisine 4500 lira vermiş olduğu iftirasıyla görevden açığa alınmıştır. Ankara Ağır Ceza Mahkemesi tarafından yapılan incelemeler ve alınan kararlar neticesinde suçu sabit görülmeyle 1 Haziran 1928'de tekrar görevine getirilmiştir. Ancak 14 Ekim 1928'de emekliye ayrılma kararı almıştır.⁷²

İbnü'l Cevad, resmi görevlerinin yanı sıra birçok cemiyet, dernek, encümen ve komisyon üyeliklerinde bulunmuştur. Üzerinde durulması gereken en önemli faaliyetlerinden birisi de Bab-ı Ali Kütüphanesi'ndeki evrakların tasnifi için 1916'da oluşturulan Vesâik-i Târihiyye Tasnif Encümeni'nde Ali Emiri Bey ile birlikte çalışmış olmasıdır.⁷³

Yararlanılan sekizinci kaynak, İbnü'l Cevad tarafından H.1316(M.1896-1897) tarihinde neşredilen *Coğrafya-ı Umrani* 'dir. Kırmızı ciltli bu eserin basım yeri Dersaadet, sayfa sayısı 118'dir. Eserin başlangıcında Allaha, peygamberlere ve padişaha temenniler sunulmuştur. Birinci kısmın birinci faslında ziraat konusu ele alınmıştır. Bu konu çerçevesinde; tanım, iklim, ekilmiş araziler, dinlendirme, medeniyet, gübre, imal, iska, zorunlu göç, toprak türleri, çeşitli tohumlar, nadas, girizme (ormandan açılan tarla), tabiat ve hayvanat gibi temel kavramlar kullanılmıştır.

⁶⁷ Özcan, Abdulkadir, (2011), *age.*, 358.

⁶⁸ Baş, Eyüp, Târîh-i Osmânî Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Bey'in Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine, (AÜİFD, 2005, S.2), 169.

⁶⁹ Özcan, Abdulkadir, (2011), *age.*, C.40, 358.

⁷⁰ Baş, Eyüp, (2005), *age.*, 169; Özcan, Abdulkadir, (2011), *age.*, C.40, 358.

⁷¹ Baş, Eyüp, (2005), *age.*, 169; Özcan, Abdulkadir, (2011), *age.*, C.40, 358.

⁷² Baş, Eyüp, (2005), *age.*, 169; Özcan, Abdulkadir, (2011), *age.*, C.40, 358.

⁷³ Baş, Eyüp, (2005), *age.*, 170.

İlerleyen sayfalarda ekili tarım ürünleri gıda ve sanayi olarak ikiye ayrılmaktadır. Gıda başlığı altında tahıllar (buğday, arpa, küküroz, mısır buğdayı, darı, çavdar, nohut, yulaf, bakla, pirinç, patates, mercimek, mısır mercimeği, fasulye ve bezelye) anlatılmaktadır. Sanayi başlığı altında ise, üç madde halinde ürünler şu şekilde sıralanmıştır:

Birinci madde; haşhaş, susam, keten tohumu, zeytin, koza, ızgın (tohumu kışın mandalara yedirilen, tohumundan yağ çıkarılan bir bitki), genegerçek (bezir yağı çıkarılan bir çeşit bitki, keten tohumu). İkinci madde; gök boya, cehri (gök boyasıgillerden güzel kırmızı renk veren bir kök), zağferan (safran), çivid-pastil, sançar- hava civa otu, ayçiçeği, kırmızı (kırmızı böceğinden elde edilen parlak kırmızı boya), roka. Üçüncü madde; pamuk, keten, halfa (buğdaygillerden lifleri ip, çuval ve kâğıt yapımında kullanılan bir bitki), rami (bir gövde lifidir, tekstil için kullanılır) kenevir-kendir.

İlerleyen sayfalarda, şeker kamışı, pancar ve harable bitkilerinden şeker üretimi yapıldığı belirtilmektedir. Meyan kökü, hardal, hint yağı ağacı, anason, ihlamur ve mülk otu bir sonraki konudur. Bunlardan başka çay, tütün, keten, esrar otu, enfiye (toz hale getirilmiş tütünün burun deliklerinden çekilmesi), hindiba, şerbetçi otundan söz edilmiştir.

Son Osmanlı va'anüvisi Abdurrahman Şeref Efendi, 1853 yılında İstanbul'da doğmuş, Tophane-i Amire memurlarından Safranbolu'lu Hasan Efendi'nin oğludur.⁷⁴ Annesi Şevket Feza Hanım'dır.⁷⁵ Osmanlının son resmi tarih yazıcısı olarak tanınmaktadır. Abdurrahman Şeref eğitim hayatına Eyüp Mahalle Mektebi'nde başlamış ve Eyüp Rüşdi Mektebi'nde diploma alarak Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi)'ne girmişti.⁷⁶ Çok iyi Fransızca bilgisine sahip olan Abdurrahman Şeref mezuniyetinden hemen sonra Mahrec-i Aklam adındaki memur okulunda, sonra Galatasaray Lisasi, Darülfünun, Darülmualim ve Mülkiye' de Tarih, Coğrafya, Türkçe Ahlak dersleri okuttu. 1294 (1877) yılında Mülkiye'de müdürlük görevine yükseldi ve 16 yıl bu görevde kaldı. 1312 (1894)'te yaptığı öğretmenlik görevlerine devam etmek kaydıyla Mülkiye müdürlüğüne başladı. 14 yıl da bu görevde icra etti.⁷⁷ 1326 (1908) tarihinde Defter-i Hakani Nazırı ve altı ay sonra ise Ayan Meclisi üyesi ve Maarif Nazırı vekili oldu. Ardından Maarif Nazırı, Evkaf Nazırı, Meclis-i Hassı Vükela'ya memur, Şura-yı Devlet Başkanı, 1339 (1920)' de tekrar Maarif Nazırı oldu. 1925 yılında milletvekiliyken Guruba Hastanesi'nde öldü.⁷⁸

Yararlanılan dokuzuncu kaynak H. 1323 (M. 1905-1906) yılında basılan, Abdurrahman Şeref tarafından neşredilmiş *Coğrafya-yı Umumi* isimli eserdir. Eser İstanbul Karabet matbaasında

⁷⁴ İhsanoğlu, Ekmeleddin, Şeşen Ramazan, (2000), *age.*, C.2, 499.

⁷⁵ Demiryürek, Mehmet, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Bir Osmanlı Aydını Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925), (Ankara: 2003), 15.

⁷⁶ M. Efdalettin, Tekiner, Abdurrahman Şeref Efendi (Biyografi Resmi ve Özel Hayatı), (Tarih İncelemeleri Dergisi, 2009, C. XXIV, S.1), 256; İhsanoğlu, Ekmeleddin, Şeşen Ramazan, (2000), *age.*, C.2, 499.

⁷⁷ İhsanoğlu, Ekmeleddin, Şeşen Ramazan, (2000), *age.*, C.2, 499.

⁷⁸ İhsanoğlu, Ekmeleddin, Şeşen Ramazan, (2000), *age.*, C.2, 499.

(Bab-ı Ali Caddesinde) basılmıştır. Eski yazıyla kaleme alınmış olup, siyah ciltlidir. Eserin birinci cildi 347 sayfadır.

Beş bab şeklinde kaleme alınan eserin birinci bölümü Mukaddemat-ı Coğrafya ile başlar. Bu bölümde coğrafyanın tanımı fayda ve kısımları üzerinde durulmuştur. Arzın şekli üzerinde de durulduğu bu bölümde kuzey ve güney kutupları kürede gösterilmiştir. Ayrıca eserde yerkürenin çeşitli fotoğraflarına da yer verilmiştir. Küre üzerinde bir yerin tespitine yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Eserin 21. sayfasında ülkelerin dünya üzerinde buldukları enlem ve boylam derecelerini gösteren ifadeler yer verilmiştir.

“Karalara Verilen Esami Muhtelif” başlığı altında kıtaların adları ve özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Aynı başlık altında Avrupa, Asya, Amerika, Avusturya kıtalarının yüzölçümlerine de yer verilmiştir. Küre (Dünya) alanının 510 milyon kilometre civarında olup, 375 milyon kilometresinin su ve 135 milyon kilometresinin toprak olduğu belirtilmiştir. “su ve Sulara Verilen Esami Muhtelif” başlığı altında da denizler ve alanlarına yer verilmiştir. Buna göre, Bahr-ı Münccemid-i Şimal 15,300,000 kilometrekare; Bahr-ı Münccemid-i Cenubi 20,400,000 kilometrekare; Bahr-ı Muhit Atlası 89,900,000 kilometrekare; Bahr-ı Muhit-i Hindi 74,000,000 kilometrekare; Bahr-ı Muhit-i Kebir 175,000,000 kilometrekare olarak belirtilmiştir.

Eserin 330. sayfasında yer alan bir diğer konu başlığı “Kıtaat-ı Hamse-i Arzın Manzara-i Tabiiyesi” dir. Bu kısımda dinler ve dinlere mensup insanlar hakkında bilgi verilmektedir. Dinler Peygamber isimleri şeklinde verilmiştir. Buna göre, Muhammedi 220 milyon; İsevi 570 milyon; Musevi 10 milyon; Budhi 388 milyon; Brahmani 225 milyon; Adede-i esnam (Putatapanlar) 96 milyondur. Bu rakamlara bağlı olarak dünya nüfusu 1 milyar 509 milyon olarak belirtilmiştir. Aynı tabloda bu dinlerin nüfusa göre oranlarına da yer verilmiştir. Muhammedi binde 146; İsevi binde 379; Musevi binde 7; Budhi binde 258; Brahmani binde 149 ve putatapan dinlerin oranı binde 60’tır.

Eserin ikinci bölümünde “Avrupa Kıtası Hakkında Malumat-ı İcmaliye” başlığı altında bahsi geçen kıtanın mevki, hudud, mesaha ve sevahil gibi özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Kıtanın denizler, göller ve nehirleri üzerinde durulmuş, kıtanın sakinleri de ayrıca bir başlık altında incelenmiştir. İspanya, Almanya, İtalya, Portekiz, Karadağ, Yunanistan, Rusya, İsveç, Norveç, Danimarka, İsviçre, İngiltere, Belçika, Hollanda ve Rumeli kıtasından bahsedilmiştir. Diğer bir başlık altında Avrupa kıtasının mahsulatı (ürünleri) ve bunların cinsleri üzerinde durulmaktadır.

Üçüncü bölüm Asya kıtası hakkındadır. Kıtanın mevki, hududu, mesaha ve sevahiline yer verilmiştir. “Asya’nın Taksimatı Siyasiye” kısmında kıta ve kıtadaki devletlerden bahsedilmektedir. Bu bölümde Anadolu ve Anadolu şehirlerine de yer verilmektedir. Asya kıtasının dağları, gölleri, yaşayan halk ve yetişen ürünleri hakkında daha ayrıntılı bilgilere değinilmektedir.

Dördüncü bölümde de Afrika kıtasının sınırları ve özelliklerine, ülke ve şehirlerine, nüfus ve yetişen ürünler gibi özelliklerine yer verilmektedir. Kıtanın coğrafi ve fiziki özelliklerine de yer verilir. Adalar, Mısır Hidivliği, Berberistan, Sahra-i Kebir, Sudan ve Gine ve Habeşistan Afrika kıtasında bahsedilen ülkelerdendir.

Beşinci bölüm Amerika, altıncı bölüm ise Avusturalya kıtasını konu edinmektedir. Bu kıtaların fiziki ve coğrafi özellikleri başlıklar altında incelenmektedir. Eserin son kısmında ise fihriste yer verilmiştir.

Müellif Mehmet Eşref'in hayatı hakkında bilgiler kısıtlı olmakla birlikte Mekteb-i Saadet ders nazırı, İstanbul Askeri İdadisi tarih hocası ve binbaşı olduğu bilinmektedir.⁷⁹ Ancak Osman Gümüşçü "Türk Tarih Atlası Çalışmaları" makalesinde Mehmet Eşref'in hatıralarında hazırlanmış olduğu atlas ile ilgili söylediklerine yer vermiştir. Bu bilgiler de bizlere bu atlasın hazırlanış süreci ve ortaya çıkış sebepleri hakkında bilgiler sunmaktadır.⁸⁰

Harbiye mektebinden sonra Kuleli Askeri İdadisi'ne tarih muallimi olarak tayin edildim. Mekatib-i Askeriye Nazırı Ferik Fatih'li Tevfik Paşa, askeri idadilerinde bir islahat yaparak, burada derslerin yeni usul üzere yapılmasını arzu ediyordu. Bu sebeple askeri idadilerinden birçok muallim çıkarılmış, yerlerine de daha yüksek bilgili limler tayin edilmişti. İşte bende bunlar arasında Kuleli Askeri İdadisi'ne tarih muallimi tayin edildim. Eskiden askeri idadilerde tarih iki gruba ayrılmıştı: Umumi tarih ve Osmanlı Tarihi. Yeni usulde tarih dersi haritalar üzerinden takip ediliyordu. Ben de tahtaya önceden çok güzel haritalar yapıyordum. Bununla beraber bir devrin muharebesini anlatırken, komşu devletler ve onların takip ettikleri harp usulleri ve bize karşı olan harici siyasetleri ve muharebeler neticesinde yapılan muahedeler de ayrıca gösterilmek suretiyle tarih derslerinde bir inkılap yapıyordum.⁸¹

Mehmet Eşref'in hatıralarını içeren bu alıntı bizlere tarih derslerinde harita meteryalinin kullanıldığını göstermektedir. Anlattığı anılardan hayatı hakkında çıkarımlar yapmak mümkün kılınmıştır. Örneğin, görev yaptığı yer ders verdiği branşlar. Gümüşçü makalesinde bu alıntıları artırmakta ve Mehmet Eşref'in atlası hakkında da bilgiler vermiştir. Çalışmamıza kaynaklık eden bu atlaslardan biri H. 1325 (1907-1908) yıllarında basılan *Mükemmel ve Mufassal Atlas (Coğrafya-yı Umumi)* adlı kitaptır. Eser, 147 sayfa olup Binbaşı Nasrullah, Kolağası Rüşdü isimli müelliflerin telifidir. Mülazım Mehmet Eşref tarafından neşr edilmiştir. Bu eser Osmanlı Türkçesiyle İstanbul'da basılmıştır. Mukaddime kısmında Fenn-i Coğrafya'nın on kısma ayrıldığı ifade edilmiştir. Bunlar: (Coğrafya-ı Riyazi), (Coğrafya-i Tabii), (Coğrafya-ı Tarihi),

⁷⁹ İhsanoğlu, Ekmeleddin, Şeşen Ramazan, (2000), *age.*, C.2, 472.

⁸⁰ Gümüşçü, Osman, Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları, (Bellekten C.LXXVI, 21), 284-285.

⁸¹ Gümüşçü, Osman, *age.*, 284-285.

(Coğrafya-ı Askeri), (Coğrafya-ı Zirai), (Coğrafya-ı Sanayi), (Coğrafya-ı İstatistiki), (Coğrafya-ı Mülki), (Coğrafya-ı Umumi), (Coğrafya-ı Husus-i).

Memalik-i Osmaniye Coğrafyasını konu alan eser üç kıta üzerinde yer alan bu büyük devleti (Avrupa-i Osmani), (Asya-i Osmani), (Afrika-i Osmani) başlıkları altında incelemektedir. Osmanlı devletinin hududu; kuzeyde Avusturya ve Macaristan, Sırbistan, Romanya, Karadeniz ve Kafkasya; doğuda İran, Basra Körfezi; güneyde Umman Denizi, Habeşistan, Sudan ve Sahara-i Kebir (Büyük Sahra); batıda Fas, Karadeniz, Yunan ve Adriyatik Denizleri ile çevrelenmektedir.

Konumuz gereği Balkan şehirlerini içinde barındıran Avrupa-i Osmani kısmı eserin 2- 41 sayfa aralığında yer almaktadır. Bu üç büyük kıtada yer alan ülkeler ve şehirler ayrıntılı olarak işlenmiş ve bu ülkelerin nüfusları, sınırları, iklimleri, ülkede yetiştirilen ürünleri, yer altı kaynakları, tarihi yapıları, camiler, ticari ürünleri, gölleri, nehirleri, dağları hakkında bilgiler de sıralanmıştır. Eyaletler ve nüfusları hakkında tablo şeklinde bilgiler verilmiştir.

Eserin 132-133. sayfa aralığında Memalik-i Mahruse-i Şahanede mevcut olan madenler ve bulunduğu mahallere yer verilmiştir. Kitabın son kısmında 35 harita yer almaktadır. Haritaların ilki İstanbul Vilayetini esas almaktadır. Sırasıyla; Selanik Vilayeti, Manastır Vilayeti, Yanya Vilayeti, Edirne Vilayeti, İşkodra Vilayeti, Konya Vilayeti, Bosna Vilayeti, Rumeli-i Şarki Vilayeti, Bulgaristan Eyaleti, Hüdavendigâr Vilayeti, Adana Vilayeti, Ankara Vilayeti, Kastamonu Vilayeti, Trabzon Vilayeti, Mamuretü'l Aziz Vilayeti, Bitlis Vilayeti, Van Vilayeti, Bağdat Vilayeti, Bosna Vilayeti, Musul Vilayeti, Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığı, Zor Mutasarrıflığı ve Kıbrıs Adası haritalarıdır.

1. 2. Osmanlı Avrupası

XX. yüzyıl ortalarına doğru Avrupa coğrafyası, Galluedec'in Fransızca yazmış olduğu ve Ali Macid Arda tarafından Osmanlı Türkçesi ile neşrettiği eserde şu şekilde anlatılmaktadır:

“Avrupa, yalnız Avrupa hükümetlerinin siyasi hududlarının bir araya toplanmış olması demek değildir. Avrupa, medeniyet tarihinde kendisine mühim rol oynatan evsaf-ı umumiye ile mücehhez coğrafi bir şahsiyettir. Avrupa hükümetinin her birinin ayrı ayrı ve mufassal tetkikatına girişmeden evvel Avrupa'nın hey'at-ı umumiyesi ve evsaf-ı bârizesi hakkında malumat verecek, bu birinci kısmı o malumata hazır edeceğiz.

I.

Avrupa nıfs küre-i şimalide ve 36 ile 71 arz dereceleri arasında kâin olup hududu ber vech-i âtî'dir:

Şimalde, “Bahr-ı Münцемid-i Şimali”;

Şimal-i garbi ve garbda, “Bahr-ı Muhit Atlası”;

Cenubda "Akdeniz, Karadeniz, Kafkasya";

Şarkda (Asya cihetinde), "Hazar Denizi, Ural Nehri ve Ural Dağları".

İki nokta istisna edilecek olursa bu hududlar her tarafta katidir.

Birinci nokta: Şarkda Ural Dağları. Bu dağların irtifaları o derece ehemmiyetsizdir ki bu yükseklikler, Avrupa ile Asya'yı ayıracak bir hail teşkil edemezler. Bu dağların Asya'ya bakan cephesi ile Avrupa'ya bakan cephesi aynı iklim, aynı nebetat ve aynı ahaliyi ihtiva etmektedir.

İkinci nokta: Cenub-i şarkide Akdeniz'in şark kısmı "Adalar" Akdeniz'i Karadeniz'e rabt eden boğazlar "Çanakkale, İstanbul boğazları" hiçbir devirde hiçbir suretle Avrupa ile Asya arasında bir hail teşkil etmemişlerdir. Hakikatte Avrupa'yı Asya'dan ayırmak için kabul olunan hudud tamamıyla kavli ve indîdir. Hatta on sekizinci asra kadar bu iki kıta arasındaki hudud Ural dağları değil "Don" nehri idi.

Vesait- Garbdan şarka 5.600 kilometre ve şimalden cenuba 3.900 kilometre uzunluğunda olan Avrupa'nın mesaha-ı şathiyesi on milyon on bin kilometre murabbidir. (Mevcut karaların on üçte biridir.)Avrupa, dünyadaki karaların en küçüğüdür. (Avrupa'dan Asya'ya dört buçuk defa Amerika'dan dört defa Afrika üç defa büyüktür.)Vesaitinde ehemmiyetsizliği ve coğrafi vaziyeti nazar defa' alındığı takdirde Avrupa'ya Asya'nın bir mülhakıdır diyebileceğiz. Avrupa aynı zamanda dünyanın en girintili çıkıntılı şekillerine malik olduğu gibi vesaitine nazaran da en fazla sahile sahip olandır. Bu eşgalde muvâzenet ve ahengde vardır. Ma mafiye bu nokta-i nazardan Avrupa birbirinden oldukça farklı iki kısım arz eder.

1-Nefis Şark-i: Bu kısım geniş ve kütlevidir ve dâhili denizleri azdır. (Şimalde "Bahr-ı İbiz", cenupta "Karadeniz ve Azak Denizi") bu denizler karalar dahiline az ilerlemiş bir haldedir ve birbirinden pekkara parçalarıyla ayrılmışlardır.

2-Nefis Garb-i: Garba doğru incelmış bir vesaitde olup pek ziyade girintili ve çıkıntılıdır. Bu kısım takım adalar "Büyük Britanya Adaları" bazıları pek.....şibe-i cezireler "İskandinavya, Jutland, İberik, İtalya, Balkanlar" garba doğru gittikçe darlaşan berzahların ayrıldığı deniz ve körfezler "Baltık Denizi, Şimal Denizi, Manş Denizi, Gaskonya Körfezi, Tirenion Denizi, Adriyatik Denizi, Adalar Denizi" gibi eşkal arz eder. Girintili çıkıntılı olan bu eşkal Avrupa'yı, bilhassa garb-i Avrupa'yı iklimi daha mütedil, kainat-i nabatiye-i daha zengin yapan ve bu sayede medeniyetin tekamülünüeden denizler tesir altına kolaylıkla kabul olur hale gelir.

Avrupa cesameti- Avrupa'nın aksâ-i şimalisi İskandinavya şibe-i ceziresi şimalindeki Şimal Burnu. Avrupa'nın aksâ-i garbisi Portekiz'de...Burnu. Avrupa'nın aksâ-i cenubisi Yunanistan'da Balkan şibe-i ceziresinin de en cenub noktası olan Mataban Burnu. Avrupa'nın aksâ-i şarkisi Rusya'yı Sırbistan'dan ayıran Ural silsile-i cebalidir. Şimal burnundan Mataban Burnu'na kadar hatt-ı müstakim halinde olan mesafe 3.900 kilometredir ki İstanbul'dan Ankara'ya kadar olan mesafenin takriben on mislidir... burunlarından Ural Dağları'na kadar hatt-ı müstakim olan mesafe ise 5.600 kilometredir. Anadolu'nun vesaitiyle kıyas olduğu zaman bize pek büyük gibi gelen Avrupa diğer kıtalarla mukayese olduğu zaman pek küçük kalır. Unutmayalım ki Avrupa Avusturalya müstesna olmak üzere diğer kıtaların kafasından küçüktür.

Avrupa'nın şekli- Avrupa şarkında Asya'ya temas ettiği cihette garbdan daha geniştir. Cenub-i garbide Avrupa kıtası Bahr-ı Muhit-i Atlasî'ye inceler ve darlaşarak uzanır... incelen berzahlar birçok denizleri birbirinden ayırır. Böylece Bahr-ı İbriz'i Karadeniz'den ayıran mesafe 2.000 kilometreye yakın olduğu halde Baltık Denizi üzerindeki... Karadeniz'de kain Odesa'dan ayıran mesafe yalnız 1.100 kilometredir. Cenub-i garbiye doğru gidildikçe şimal ile cenup arasındaki mesafenin azaldığına şahit oluruz. Biraz daha garbda ... İle ... arasında 1.000 kilometre mesafe vardır... ile Cenova arasında bu mesafe 800 kilometreye iner. İle arasında ancak 400 kilometrelik bir mesafe kalmıştır. Hakikatte Avrupa içinde yan yana iki Avrupa vardır diyebiliriz.(1) Biri ve kütleli olan şark-i Avrupa (2) Bahr-ı girintili çıkıntılı ve şibe-i cezireleri mebzul garb-ı Avrupa. Bu girintileri çıkıntıları sayesinde garb-ı Avrupa'nın şark-i Avrupa'ya nispetle daha ziyade ... olduğu tarihin bütün... pek bariz surette ispat etmiştir...⁸²

1. 2. 1. Osmanlı Avrupa'sında yer alan nehirler ve göller

Osmanlı Avrupa'sında bulunan nehirler meyilleri itibariyle dört havzaya ayrılmaktadır. Karadeniz (Bahr-ı Siyah)'e akan nehirler, Marmara Denizi'ne akan sular, Adalar Denizi'ne ulaşan nehirler, Yunan ve Adriyatik denizleri havzasına akan nehirlerdir.⁸³ Karadeniz havzasına Tuna,⁸⁴ Prevedi, Kamçık nehirleri mensup olmaktadır. Tuna Nehri Almanya'da Bad Büyük Dukalığı topraklarındaki Karaorman'dan (Schwarzwald) çıkarak Bavyera'dan ve Avusturya- Macaristan dâhilinden Viyana, Budapeşte ve Belgrat önünden geçer. Doğu yönünde bir hayli yol kat ederek akabinde yönünü güneye çevirip Dobriçe Ovası'na girer. İbrail, İshakca,

⁸² Gallaudec, Louis, Avrupa Coğrafyası, Ankara Maarif Vekâleti, 1340, Çev: Arda, Ali Macit, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), 3-7.

⁸³ Mehmet Eşref, Mükemmel ve Mufassal Atlas (Coğrafya-yı Umumi), (İstanbul: 1325 (1907-1908)).

⁸⁴ Kış mevsiminde Tuna Nehri çoğunlukla buz tutmakta ve buz üzerinden karşıya geçilebilmektedir. Hatta üzerinden top arabası geçirilmişliği dahi vardır. Bkz. Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, 169. Tuna'da rastlanan gemi türleri kadirga, başarda, kalyon, kalayta ve şayka gibi diğer nehir ve denizdekilerle aynıdır. Bkz. Mihaî Maxım, Tuna, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2012, C.41), 372-374.

Kalas, Tulca mevkilerinden geçerek Romanya'daki Kilya (Chilia), Sine (Sulina), Hızırilyas (Sfantul Gheorghe) adındaki üç ağızdan Karadeniz'e mensup olur.⁸⁵ Bu ağızlardan sadece Sine ulaşım için müsaittir.⁸⁶ Sava⁸⁷, Timok, Lom, İskerovid⁸⁸, Osma,⁸⁹ Yanitre (Yantra) ve Karalom suları Tuna'ya karışır. Tuna Nehri'nin uzunluğu 2.860⁹⁰ km olup toplam 817.000 km² alanı sulamaktadır.⁹¹

Karadeniz'e dökülen diğer sular Prevadi ve Kamçık sularıdır. Prevadi, Şumnu'nun yakınından çıkarak Döne göllerinin suyunu Varna Limanı'ndan denize taşır. Kamçı (Kamçık) suyu da Deli ve Akıllı Kamçı ismiyle iki koldan oluşur. Akıllı Kamçı Osmanpazarı kasabasından çıkarak, Sandıkçı mevkiinde Deli Kamçı suyu ile birleşerek Karadeniz'e dökülür.⁹²

Marmara Denizine Rumeli'den akan mühim nehirler bulunmamakla birlikte bunlardan yalnızca Küçükçekmece Gölü'ne akan Taşlı Dere ile Büyükçekmece gölüne akan Karasu önem arz etmektedir. Küçük ve Büyükçekmece gölleri vasıtasıyla Marmara'ya mensup olurlar.⁹³ Bie diğeri Adalar denizi havzasıdır ki dahilinde Meriç, Mesta, Struma, Vardar ve İnce Karasu Nehirleri yer alır. Dörtüüz km uzunluğa sahip olan Meriç Nehri, Çadırtepe isimli dağdan çıkar ve İnöz yakınında denize dökülür. Topoleniça, Sazlıdere, Uludere, Arda, Doniçe, Kızıldeli ve Ergene suları Meriç nehri ile birleşerek denize ulaşır.⁹⁴

1. 2. 2. Osmanlı Avrupa'sında yer alan körfezler ve boğazlar

Avrupa kıtasında bulunan körfezlerin başında, Botni (Bothnia), Finland (Fin), Livoni (Riga), Zuider Zee, Gaskonya, Lyon, Venedik, Taranto, Selanik ve Prekop körfezleridir.⁹⁵

Önemli körfezlerden olan Botni mevkii itibariyle Baltık Denizi'nin kuzey tarafında yer almaktadır. Diğer körfez mevkileri; Baltık Denizi'nin doğusunda Finland Körfezi, Finland Körfezi'nin güneyinde bulunan Riga(Livoni) ve Kuzey Denizi'nden peyda olan Zuider Zee Körfezi'dir. Akabinde Gaskonya Körfezi, Fransa ile İspanya arasında bulunup Büyük Okyanus'

⁸⁵ Mehmet, Eşref, (1325), *age.*, 5-7; Osmanzade, Hüseyin Hüsni, (1309), *age.*, 52-53; Abdurrahman, Şeref, (1323), *age.*, 168-170; Maxım, Mihai, (2012), *age.*, 372-373.

⁸⁶ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 5-7; Hüseyin, Hüsni, (1309), *age.*, 52-53; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, 168-170.

⁸⁷ Tuna ayaklarından Sava Suyu, Avusturya memleketinden ortaya çıkıp bir süre Avusturya ile Bosna mevkiinde dolandıktan sonra Semlin namı diğer Zemun ile Belgrat arasında Tuna'ya kavuşur. Sava çayının Bosna kıtasında Una, Urbaş, Bosna ve Drina suları gibi birkaç ayağı vardır. Bkz. Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, 169.

⁸⁸ İskar, günümüzde Bulgaristan sınırları içinde yer alan nehirdir.

⁸⁹ Osma, günümüzde Bulgaristan sınırları içinde yer alan nehirdir.

⁹⁰ Başka bir kaynak eserde nehrin uzunluğu 3.000 km olarak verilmektedir. Bkz. Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, 168-170.

⁹¹ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 5-7.

⁹² Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 5-7; Hüseyin, Hüsni, (1309), *age.*, 52-53; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, 168-170; Ali Cevad-Remzi, Hulâsa-i Coğrafya-i Osman-i, (1890), (Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1308, (Sadeleştiren: Engin Sandık)), 26-27.

⁹³ Kolağası Ali Cevad- Yüzbaşı Remzi (1308), *age.*, 27; Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 6.

⁹⁴ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 6; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, 169-170.

⁹⁵ Hüseyin Hüsni, (1312), *age.*, 24-25.

un (Bahr-ı Muhit) batısından teşkil olunur. Lyon Körfezi ise Fransa'nın güney kısmında bulunup Bahr-ı Sefid'den meydana gelmiştir. Taranto Körfezi İtalya'nın güneyinde bulunan Yunan Denizi'nden, Leponte Körfezi de yine Mora Yarımadası'nın kuzeyinde bulunan Yunan Denizi'nden peyda olmuştur. Avrupa kıtasının bir diğer önemli körfezlerinden olan Selanik Körfezi Adalar Denizi'nden, Kırım Yarımadası'nın kuzeybatısında bulunan Prekop Körfezi ise Karadeniz'den meydana gelmiştir.⁹⁶

Avrupa Kitası'nda bulunan boğazlar başlıca Sunda, Şimal, Sinoz Erez, Badikale, Sipte, Messina, Ortanto, Çanakkale, İstanbul, Yeni Kale boğazlarından oluşmaktadır.

Skagerrak, Kattegat ve Sunda boğazları Baltık Denizi ile Şimal Denizi'ni (Kuzey Denizi), Badikale Boğazı Manş Denizi ile Kuzey Denizi'ni birleştirir. Sunda Boğazı, Seylan adasıyla İskenderun (İsveç- Norveç) yarımadası arasında bulunur. Cebel-i Tarık veya Septe Boğazı Ege ile Bahr-ı Muhit (Büyük Okyanus) arasında, Bonifacio Boğazı Sardunya ile Korsika arasında, Messina Boğazı İtalya ile Sicilya arasında, Ortanto Boğazı da Yunan Denizi ile Adriyatik Denizi-Venedik Denizi arasında yer alır.⁹⁷

Kale-i Sultaniye veya Çanakkale Boğazı Adalar Denizi ile Marmara Denizi'ni; İstanbul Boğazı da Marmara Denizi ile Karadeniz'i birleştirir.

Halepli Kudsizade Avrupa kıtasında yer alan denizler ve körfezleri şu şekilde anlatmaktadır:

“Denizler- Avrupa kıtasını ihata eden denizler- Bahr-ı Muhit şimali- Bahr-ı Ebyaz- Bahr-ı Muhit Atlasi- Bahr-ı Blık- Şimal Denizi- İrlanda Denizi- Manş Denizi- Fransa Denizi- Bahr-ı Sefid- Nirangi Denizi, Venedik Denizi- Yunan Denizi- Adalar Denizi- Marmara Denizi- Karadeniz- Azak Denizi- Bahr-ı Hazar'dır.

Mevkiler- (1) Bahr-ı Muhit Münцемid şimali- Avrupa'nın şimal tarafını ihata eder.

(2) Bahr-ı Ebyaz- Rusya'nın şimalinde kain ve Bahr-ı Münцемid şimalinden hasıldır.

(3) Bahr-ı Muhit Atlasi- Avrupa'nın sevhil garbiyesini ihata eder.

(4) Bahr-ı Baltık- İsveç Norveç şibe-i ceziresinin şark ve cenup tarafında vakidir.

(5) Şimal Denizi- Britanya-i Kebir'in (yani İngiltere'nin) şark tarafında vakidir.

(6) İrlanda Denizi- İrlanda adasının şarkında kaimdir.

(7) Manş Denizi- Britanya-i Kebir'in cenup tarafındadır.

(8) Fransa Denizi- Fransa'nın garb tarafını ihata eder.

⁹⁶ Halepli Kudsizade, (1303), *age.*, 24-25.

⁹⁷ Halepli Kudsizade, (1303), *age.*, 24-25.

(9) Akdeniz- Avrupa kıtasının cihet-i cenubiyasını ihata eder.

(10) Tirenin Denizi- İtalya şibe-i ceziresinin garb tarafındadır.

(11) Venedik Denizi- İtalya şibe-i ceziresinin şark tarafında vakidir.

(12) Yunan Denizi- Yunanistan'ın garbındadır.

(13) Adalar Denizi- Yunanistan'ın şarki ve Avrupa-i Osmaniye'nin (Rumeli-i Şahane'nin) cenup tarafındadır.

(14) Marmara Denizi- Adalar Denizi'nin şimal şarkisinde kairdir.

(15) Karadeniz- Avrupa ile Asya arasındadır.

(16) Azak Denizi- Kırım şibe-i ceziresinin şarkında kairdir.

(17) Bahr-ı Hazar- Avrupa'nın şarkında bulunarak diğer denizlerden hiç birine medsal değildir...⁹⁸

1. 2. 3. Osmanlı Avrupa'sında yer alan adalar, yarımadalar ve burunlar

Avrupa kıtasında bulunan adaların en meşhurları Zambel-i Cedid, Britanya-i Kebir (Büyük Britanya), İrland, İzland, Balear adaları, Korsika, Sardunya, Elbe, Sicilya, Malta, Girit, Kiklad, Eğriboz, Korfo, Zanta, Yunan adalarıdır.⁹⁹

Kuzey Buz Denizi'nde Rusya'nın Zambel-i Cedid, Baltık Denizi'nde, Danimarka'nın Soyland Adası, Okyanus'un batısında İngiltere'nin Büyük Britanya ve batısındaki İrland adalarıyla Danimarka'nın İzland Adası Akdeniz'e, Fransa'nın Korsika, İtalya'nın Sardunya ve Sicilya, İspanya'nın Balear adaları (Mayurka ve Minoka) ve İngiltere'nin Malta, Osmanlı Devleti'nin Girit ve Yunanistan'ın Kiklad takımadalarıyla Korfo, Paksu, Zanta gibi adalardan oluşmaktadır.¹⁰⁰

Avrupa'da İskandinavya, İspanya, İtalya, Balkan ve Yunanistan yarımadaları meşhurdur. İspanya ve Portekiz ülkelerinde bulunan İber Yarımadası, Danimarka'da Jutland, Yunan'da Mora, Rusya'da Kırım küçük yarım adaları da mevcuttur.¹⁰¹

İskandinavya yarımadası (İsveç- Norveç), kuzeyden Okyanus ile Kuzey Buz Denizi, güneyden ve doğudan Baltık Denizi ile çevrilidir. Danimarka Yarımadası, doğuda Baltık Denizi ve batıda Kuzey Denizi ile İber Yarımadası (İspanya ve Portekiz), kuzey ve doğuda Büyük Atlas (Okyanus) güney ve doğuda Ege Denizi ile sınırlanmaktadır. İtalya yarımadası ise, doğuda

⁹⁸ Halepli Kudsizade, (1303), *age.*, 22-24.

⁹⁹ Halepli Kudsizade, (1303), *age.*, 22-24.

¹⁰⁰ Halepli Kudsizade, (1303), *age.*, 22-24.

¹⁰¹ Halepli Kudsizade, (1303), *age.*, 22-24.

Venedik Denizi güneyde Yunan Denizi ve batıda Sicilya Denizi ile Mora yarımadası doğuda Adalar Denizi, batıda Yunan Denizi ve güneyde Ege Denizi, Kırım yarımadası doğuda Azak Denizi, güney ve batıda Karadeniz ile çevrilidir.

1. 2. 4. Osmanlı Avrupa'sında yer alan dağlar

Halepli Kudsizade'nin 1303 tarihli eserinde Avrupa kıtasında yer alan dağlar ve yanardağlar şu şekilde yer almaktadır:

“Silsile-i cebal (Sıradağlar)- Avrupa kıtasının en meşhur silsileleri- Alp- İskandinav- Ural- Kafkasya- Karpat- Balkan- Alp Helenik- Alp Apenin- Cura- Vasges- Sun- Prina- İberi- Sierna Nevada- Şoviya- Grom Pians- silsilelerinden ibarettir.

Mevkii ve istikametleri- (1) Alp İskandinav (Dufferin) silsilesi İskandinav şibe-i ceziresini şimalden cenuba doğru kateder.

(2) Ural silsilesi- Bahr-ı Müncemid şimali ile Bahr-ı Hazar beyanında şimalden cenuba doğru mümted olarak Avrupa kıtasının hudud şarkiyesini teşkil eder.

(3) Kafkasya silsilesi- Bahr-ı Hazar ile Karadeniz beyanında şarktan garba doğru mümted olur.

(4) Karpat silsilesi- Baltık denizi ile Tuna Nehri arasında olan garbdan şarka ve bade şimalden cenuba doğru uzanarak Avrupa kıtasının merkezi ihata ve setr eder.

(5) Balkan silsilesi- İstanbul Boğazı'ndan bed' ile Karadeniz boyunca mümted olur ve bade Alp silsilesiyle birleşmek üzere garba müteveccih olur.

(6) Alp Helenik silsilesi- Balkan silsilesinden bed' ile Mataban Burnu'na kadar şimalden cenuba doğru uzanır.

(7) Alp silsilesi- Avrupa'nın en azimli silsilesi olup Cenova Körfezi'nden bed' ile Balkan dağlarıyla birleşmek üzere ol şimale sonra şarka doğru mümted olur.

(8) Apenin silsilesi- İtalya memaliği boyunca mümted olur.

(9) Jura silsilesi- Ron Nehri ile Ren Nehri beyanında cenuptan şimal-i şarkiyeye doğru mümted olur.

(10) Vasges silsilesi- Ren Nehri ile nehr-i mezkure mensup olan (Mazel) çayı beyanında cenuptan şimale doğru uzanır.

(11) Sun (Cevennes) silsilesi- Ron Nehri ile Loire ve Garenne nehirleri meyanında cenub-i garbiden şimal-i şarki ve şimal cihetlerine doğru mümted olarak Fransa'nın merkezini kati eder.

(12) *Pirene silsilesi- Karoz? burnundan Finisterre Burnu'na kadar şarkdan garba doğru gider.*

(13) *İber dağları- Pirenne dağlarından başlayarak (Sierra Nevada) silsilesine kadar İspanya'nın şibe-i ceziresini şimalden cenube doğru kati eder.*

(14) *Sierra Nevada silsilesi- Palos Burnu'ndan bed' ile Tarifa Burnu'na kadar şarkdan garba doğru Bahr-ı Sefid boyunca mümted olur.*

(15) *Cheviat dağları- Şimal tarafından İskoçya cenubunda İngiltere kalmak üzere Britanya-i Kebir'i iki kısma taksim ederek şark ile garb beyanında mümted olur.*

(16) *Grampiyon dağları- İskoçya kıtasını cenuptan şimale doğru kati eder.*

Yanardağlar- Avrupa kıtasında meşhur olarak Hekla- Vezüv- Etna- yanardağları mevcuttur.

Mevkileri- (1) Hekla yanardağı- İzlanda Adası'nın cenubunda kâindir.

(2)Vezüv yanardağı İtalya'da Napoli koyu (Körfezi) dâhilindedir.

(3) Etna yanardağı- Sicilya Adası'nın cihet-i şarkisinde vakidir."¹⁰²

1. 2. 5. Avrupa-i Osmani de mezhep, lisan, ticaret ve yollar

Avrupa Kitası ahalisinin büyük bir kısmı Kafkas yani beyaz nesilden olup Katolik, Protestan ve Ortodoks denilen mezheplere tabi olmak üzere cümlesi Hristiyan'dır.¹⁰³ Ancak Osmanlı'nın Avrupa topraklarında devletin dini İslam'dır. Bu esasla birlikte halk umumi ahlak kaidelerini ihlal etmemek şartıyla, tüm dinlerin serbestliği kanunen hoşgörü ile karşılanmaktadır.¹⁰⁴ Resmen tanınmış olanlar; Rum, Ermeni, Ermeni Katolik'i Patrikhaneleri, Bulgar eksarhlığı ve Anadolu'da Süryani ve Keldani asıllı cemaatleri az sayıda patrikhane de vardır.¹⁰⁵

Avrupa-i Osmani sakini ve Anadolu'dan göç ile gelen yerli unsurların karışmasıyla hâsıl olan ve lisanımızda Rumeli diye tabir olunan ahaliyi Arnavutlar, Bulgarlar, Rumlar ve büyük şehirlerde Ermeniler ve Yahudiler teşkil etmektedir. Rumeli'de Osmanlı Türkçesi Arnavut, Boşnak, Bulgar, Rum, Ermeni ve Yahudi lisanları konuşulmaktadır.¹⁰⁶

¹⁰² Halepli Kudsizade,(1303), *age.*, 32-36.

¹⁰³ Osmanzade Hüseyin Hüsnü, (1309), *age.*, 25-26.

¹⁰⁴ Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 196-197; Osmanzade Hüseyin Hüsnü (1309), *age.*, 25-26.

¹⁰⁵ Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 197.

¹⁰⁶ Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 197.

Osmanlı Devleti arazisi verimli olması sebebiyle ticaretgâh olmaya oldukça elverişlidir. Ticareti senelik 4 milyon kuruşa (guruş) tekabül etmekte ve ticaret yolu olarak da demiryolu kullanılmaktadır.¹⁰⁷

Tablo 1.1. 1323 tarihli Osmanlı coğrafya eserine göre, Osmanlı Devleti'nde bulunan demiryolu ticaret hatları ve uzunlukları.¹⁰⁸

Demiryolu Hattı	Uzunluk(km)
Dersaadet- Edirne- Mustafa Paşa Hattı	355
Kaleli- Dedeğaç	113
Dedeğaç Gümölcine- Drama- Siroz- Selanik	514
Selanik- Üsküp- Mitroviçe	313
Üsküp- Zibefçe (İltisak Hattı)	85
Selanik- Manastır	219
Hıdır Paşa- İzmit- Eskişehir- Ankara	582
Eskişehir- Kütahya- Afyonkarahisar- Konya	444
Mudanya- Bursa	42
İzmir- Manisa- Alaşehir- Afyonkarahisar	514
İzmir- Aydın- Denizli- Dinar	515
Mersin- Adana	25
Beyrut- Dimeşk- Havran	247
Yafa- Kudüs	87
Şam- Hama	4145
Bosna ve Hersek	1093
Bulgaristan ve Rumeli-i Şarki	1181
Mısır	683
Tunus	9967

¹⁰⁷ Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 198.

¹⁰⁸ Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 198-199.

1. 3. Balkan Coğrafyası

Avrupa coğrafyasının beş büyük yarımadasından biri olma özelliği taşıyan Balkan yarımadası, coğrafi açıdan incelendiğinde büyük ölçüde dağlıktır. Nitekim “Balkan” terimi de ağaçlarla kaplı dağlar silsilesi anlamına gelmektedir.¹⁰⁹ Türkler tarafından bölgede bulunan dağlara istinaden verilen¹¹⁰ “Balkan” terimine dair net bir tanım İnalçık tarafından yapılmış, “dağ, sıradağ, dağlık, dağlık arazi” manalarını taşıyan Türkçe bir kelimedir denmiştir.¹¹¹ Pek çok Osmanlıca ve Türkçe sözlükte Balkan ismi çoğu zaman bir dağa ya da sıradağa verilen isim olarak açıklanmaktadır.¹¹²

Balkan adının anlamına dair yapılan en kapsamlı araştırmalardan birisi Todorova’ya aittir. Todorova, “Balkanları Tahayyül Etmek” isimli kitabında Balkan adının ortaya çıkışından günümüze kadarki aşamada kullanılan anlam ve kapsamlarını analiz etmektedir.¹¹³ Balkan sözcüğü Bulgaristan’ın bir ucundan öbürüne uzanan sıra dağların adıdır. “Balkan” adı tarih içinde daha sonraları “ Osmanlı’nın Avrupa Toprakları”, “Rumeli”, “Güneydoğu Avrupa” gibi isimlerin yanı sıra bütün yarımada için de kullanılmaya başlanmıştır.¹¹⁴

Öncesinde Balkan ismi mevcut olsa da kaynaklarda genel olarak bölge “Rumeli” terimi ile ifade edilmiştir. Bizanslılar kendileri ve ülkeleri için “Romaioi ve Romania” kelimelerini kullanmışlardır. Bu yüzdendir ki Müslümanlar da tarih boyunca onlara “Rum”, hâkim oldukları topraklara da “Bilad-ı Rum” veya “Memleketü’r Rum” ismini vermişlerdir. Türkçe kullanımı ise “Rum-eli” olmuştur. Bu isim Osmanlı Türkleri açısından Anadolu’nun ötesini denizin karşı tarafını tabir etmek için kullanılmıştır.¹¹⁵

Bu ismin verildiği üç tarafı denizlerle çevrili yarımada yani Balkan Yarımadası; Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz, İyon ve Adriyatik denizi ile çevrilidir.¹¹⁶ Balkan coğrafyası, Doğu ve Güneydoğu Avrupa’ında yer alan Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Makedonya, Bosna-Hersek, Karadağ, Sırbistan, Slovenya, Hırvatistan, Moldova, Romanya ve Türkiye’nin Trakya topraklarının da içinde bulunduğu on iki ülkeden oluşur.¹¹⁷

¹⁰⁹Jelavich, Barbara, Balkan Tarihi; 18. Ve 19. Yüzyıllar 1, (İstanbul: Küre Yayınları, 2013), 3.Baskı, 2.

¹¹⁰ Kaytan, Gizem, Balkan Savaşlarında İşkodra Müdafaası, (Edirne: Yüksek Lisans Tezi, 2018), 18.

¹¹¹ İnalçık, Halil, Türkler ve Balkanlar, (Prizren: BAL-TAM Türklük Bilgisi 3, 2005), 9-10.

¹¹² Erkan Ener, (2019), *age.*, 9.

¹¹³Todorova, Maria, Balkanlar’ı Tahayyül Etmek, (İletişim Yayınları, 2006).

¹¹⁴ Todorova, Maria, (2006), *age.* Bu kelimedden önce bölgeye genel olarak verilen ad “Trakya” dır. Türklerin hâkimiyetinden önce uzun dönemler bu isim kullanılsa da şimdilerde Trakya adı Balkan sınırlarının bir bölümünü ifade etmektedir. Başkan, Ahmet, (2016), *age.*, 1-5.

¹¹⁵“Rum” ismi günümüzde İstanbul’un Avrupa yakası için kullanılmakta ve Rumelihisarı ve Rumelikavağı gibi semt ismi ve Rumelifeneri gibi köy isimleri olarak da kullanılmaktadır. Halil İnalçık, Rumeli, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2008, C. 35), 232-235.

¹¹⁶ Kaytan, Gizem, (2018), *age.*, 18.

¹¹⁷ Başkan, Ahmet, (2016), *age.*, 1-5.

Balkan Yarımadası bulunduğu konum itibariyle Asya, Avrupa ve Afrika ulaşım ve ticaret güzergâhının kavşak noktasını oluşturmuş, bu sebepten ötürü jeopolitik öneme sahip bir bölge olmuştur.¹¹⁸ Balkanlar coğrafi konumundan dolayı, yer şekilleri, iklim ve bitki örtüsü olarak Batı Avrupa ülkelerine göre farklılık göstermektedir.¹¹⁹ Ayrıca sayısız göç, istila ve fetihlere maruz kalan bu bölge, etnik çeşitliliğe de sahiptir. Farklı zamanlarda Makedonyalılar, Romalılar, Grekler, Romenler ve Slavlara ev sahipliği yapmıştır.¹²⁰ Aynı bahse değinen İncık, bölgeye Türklerin gelişlerini de iki kısma ayırmıştır. İlk olarak, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan göç yolunu kullanarak bölgeye yerleşenlerdir. IV. yy.da Hunlar, VI. yy.da Avarlar, VII. yy.da Bulgarlar, IX. yy.da Macarlar, IX.-XI. yy.larda Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar ve Uzlar (Oğuzlar) bu kavimler arasında yer almaktadır.¹²¹

¹¹⁸ Jelavich, Barbara, (2013), *age.*, 3.

¹¹⁹ Özey, Ramazan,(2001), *age.*, 150-165.

¹²⁰ Kaytan, Gizem, (2018), *age.*, 18.

¹²¹ İncık, Halil, (2005), *age.*, 9-10.

2. BÖLÜM

VİLAYET-İ SELASE

2. 1. Selanik Vilayeti

2. 1. 1. Selanik adının kökeni

Selanik kentine ait elde edilen en eski arkeolojik bulgular M.Ö. 3000'lere dayanmakta ve kentin çevresinde Neolitik Çağ'dan kalma yerleşim yerlerinin olduğu bilinmektedir.¹²² Kent adını Büyük İskender'in kız kardeşi Tsalonika'dan almıştır. Makedonya kralı Kassander karısını onurlandırmak adına M.Ö. 316 yılında, eskiden Therma¹²³ kasabasının bulunduğu bölgede bu kenti kurmuştur.¹²⁴

Hortiatis Dağının gölgesindeki tepelerden denize doğru açılan eteklerde inşa edilen bu kent, sakinlerine kolay ve rahatlatıcı bir yön duygusu veriyordu: En eski çağlardan beri, karşı tarafta, arkalarında yükselen ağaçlıklı tepeler ve dağlarla batıya uzanan ırmaklarla sulanan ovaları, uzaklardaki Olympos Dağıyla birlikte körfezi görebiliyordu. Atina'dan daha az çorak, Trieste'den daha az basık olan bu yeni kent, dağların, ırmakların ve denizlerin buluştuğu noktayı belirleyerek çevresiyle kaynaşıyordu. Akdeniz'den yukarıya Balkanlar'a ve orta Avrupa'ya uzanan, en elverişli karayolu üzerinde duruyordu. Doğu ve Batı arasındaki hayati konumu daha sonra, İtalya ve Anadolu arasındaki 700 km'lik Via Egnatia'yı inşa eden Romalılar tarafından da kullanılacaktı. Avrupa ve Asya, Akdeniz ve Balkanlar arasında, iki iklim kuşağının ara yüzü olması, Selanik'i yıl boyunca son derece değişken hava basıncıyla etkiler. Ruhunu bunaltan şiddetli kış yağmurları ve sisleri, 1930'larda bir melankolik modernistler kuşağının oluşumuna katkıda bulunmuştu. Vardar ovasından aşağıya esen ve günlerce süren sert kuzey rüzgârı, yangınları körükleyerek ve hepsini birer felakete dönüştürerek, kente, yüzyıllar boyunca insanın verebileceğinden çok daha ağır hasarlar verdi.¹²⁵

Evliya Çelebi seyahatnamesinde kentin adı, Zekeriyya Peygamber döneminde yaşayan ve ona iman etmiş olan Feylekos Hakim'in oğlundan gelmektedir. Hazreti Süleyman'ın oğlu Melik

¹²² Devrim Divrik, Selanik'te Yaşayan Türklerin Dil Durumu, (Antalya: Yüksek Lisans Tezi, 2019), 6.

¹²³ Selanik'in eski ismi Terma'dır. Şehrin bu şekilde anılması bir rivayete göre İskender zamanında görev yapan Makedonya valisi Asentianos'un oğlu Terma'ya ithafen verilmesidir. Başka bir rivayete göre de Selanik civarında bulunan kaplıcalardan dolayı aldığıdır. Nitekim hangi bilginin doğru olduğu bilinmese de Selanik adının Makedonya hükümdarlarından Kasander'in hanımı Tesalonika'nın namına nispet edildiği muhakkaktır. Bkz. Hatice Oruç, Selanik Vilayet Salnamesi, (Ankara: TTK, 2014), 338; Selahattin Bayram, Osmanlı Döneminde Selanik Limanı, (İstanbul: Doktora Tezi, 2009), 7.

¹²⁴ Meropi Anastassiadou, Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri: Selanik, Çev. Işık Ergüden, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001), 41.

¹²⁵ Mark Mazower, Selanik: Hayaletler Şehri Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950), Çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 33; Mehmet Tuğrul, Balkanlarda Şehir ve Vakıf İlişkisine Dair Mukayeseli Bir Örnek: Selanik ve Sofya, (İstanbul: Doktora Tezi, 2020), 43.

Racim döneminde Rum diyarı padişahı olan Feylekos, Selanik'te hazreti Süleyman tarafından inşa ettirilen büyük köşkün yerine Hazreti Muhammed'in doğuşundan 898 yıl önce Selanik Kalesi'ni yaptırır ve buranın yönetimini oğlu Selanik'e bırakır. Nitekim şehrin adı da Feylekos Hakim'in oğlu Selanik'ten gelir.¹²⁶

Selanik tarihsel süreçte birçok toplum tarafından yerleşim yeri olarak kullanılmış ve birçok istilaya da maruz kalmıştır. Bu denli toplum çeşitliliği kentin farklı isimlerle anılmasına sebep olmuştur. Türkler tarafından *Selanik* ya da *Selnik* (*Salenik*), Makedon ve Bulgarlar *Solun* veya *Solon* (*Soloun*), İspanyol kökenli Yahudiler *Seloniko* veya *Saloniko* demiştir.¹²⁷ Yunanlılar *Thessaloniki* (*Thessalonica*), Ulahlar *Sourona* ismiyle tanımaktadır. Almanlar *Saloniki*; İngilizler *Salonica*; İtalyanlar *Salonico* derken Fransızca *Salonique* şeklinde kullanılmıştır.¹²⁸

Kentin adı ile ilgili çeşitli tartışmaların varlığını vurgulayan bir diğer isim Mazower şöyle belirtmektedir;

Salonico mu, Selanik mi, Solon mu? Salonica mı, yoksa Salonique mi? Bu kentin isminin orta çağda bile en az on üç söylenişi vardı; kent, bir dizincinin kâbusu, bir dilbilimcinin ise rüyasıdır. 1914'te eski bir İngiliz ordu mensubu, "Selanik'in gerçekten doğru bir telaffuzu var mıdır acaba?" diye yazmıştır. "Her halükarda, artık hepimiz onu "k" ile yazıyoruz." Bu küstahlığı bir arı kovanı çomakladı. Totteridge'den Bay Pole diye biri, "Son savaşta herkes onu Salonika diye bilirken, neden Saloneeka olsun ki?" diye karşı çıktı. Middlesex, Edgware'den Yüzbaşı Vance, "Ben W. Pole'un görüşüne katılmıyorum," diye yazdı. " Son savaşta herkes onun Salonika olduğunu bilmiyordu" Newbury Bay Wilks, 1937'de Yunan kraliyet fermanıyla, Salonika'nın Thessaloniki'ye dönüştürüldüğüne işaret ederek gerginliği hafifletmeye çalıştı. Gerçekten de bu kentin, Osmanlıların 1912'deki yenilgisinden beri Yunanlar tarafından resmen kabul edilen adıydı. Ama Yunan etimolojisi çok açıktır; yerel bir hükümdar olan Makedonyalı Philip'in kızının adı Thessaloniki idi ve kente onun adı verilmişti.¹²⁹

2. 1. 2. Selanik'in coğrafi konumu

Bir kentin tarihsel süreçteki önemini belirleyen en önemli unsur coğrafi konumudur. Tüm liman kentlerinde olduğu gibi ulaşım kolaylığı sadece kara yoluyla değil deniz yoluyla da sağlanmaktadır. Bu nedendir ki liman kentleri kültür ve medeniyetlerin buluşma ve kavşak noktası olmuştur. Selanik Rumeli'nin ticaretçe en mühim iskelesi, Vardar nehri ve Sırbistan'dan

¹²⁶ Devrim Divrik, (2019), *age.*, 6.

¹²⁷ Neslihan Ünal, İki Osmanlı Liman Kenti: İzmir ve Selanik, (Ankara: İmge Kitabevi, 2015), 149-150; Devrim Divrik, (2019), *age.*, 6.

¹²⁸ Neslihan Ünal, (2015), *age.*, 149-150.

¹²⁹ Mark Mazower, (2007), *age.*, 31-32.

gelen¹³⁰ demir yolu hattı ile de Rumeli'nin ithalat ve ihracat merkezidir.¹³¹ Liman kentleri için ticaret ayrıcalıklı bir öneme sahip olmuştur.

Evliya Çelebi'ye göre Selanik coğrafyası ilk Belkıs Ana'nın dikkatini çekmiştir.

“Süleyman Nebi emriyle rüzgâr Hz. Süleyman'ın tahtını havada götürürken Belkıs Ana bu Selanik şehrinin zemininden de hoşlanıp Selanik zemininin Yedikule adında hâlâ çınarlık olan yerde yine bir İrem köşkü yaptırır. Nice zaman Hz. Süleyman Selanik zemininde bütün insanlar, cinler, vahşi hayvanlar, kuşlar, peri ve devlerle sakin olurlar.¹³²”

40° 38' kuzey enlemi ile 22° 56" doğu boylamında¹³³ yer alan Selanik, 1862-63 yıllarında kuzeyde Tuna ve Prizren; güneyde Cezayir ve Selanik Körfezi; doğuda Edirne ve batıda Yanya ile sınırlanmıştır.¹³⁴ 1891-1907 tarihli eserlere göre de, kuzeyde Kosova ve Bulgaristan; güneyde Adalar denizi; doğuda Rumeli-i Şarki, Edirne ve batıda Manastır ile çevrilidir.¹³⁵ Chortiats (Hortaç) Dağı'nın etekleriyle kurulmuş¹³⁶ bu kent ılıman bir havaya sahiptir.¹³⁷

2. 1. 3. Osmanlı öncesi Selanik

Bir ticaret şehri olarak M.Ö. 315-316'da kurulan Selanik kenti; coğrafi konumunun sağladığı imkânlar ve zengin hinterlandı ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu doğal zenginlik yanında çeşitli devlet, toplum ve kültüre de ev sahipliği yapan Selanik, bu zengin altyapı ile de tarihte yerini almayı başarmıştır. Makedonya Kralı Kassander tarafından kurulan ve Thessalonike-Thessalonica olarak bilinen bu ticaret kenti, M.Ö. 168 yılında Pydna Savaşı ile Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdi.¹³⁸

Makedonya ile Roma arasında geçen bu savaşta, Makedonya Kralı Perseus, Pydna'ya doğru ilerledi ve takipte bulunan Romalılar tarafından körfezde sıkıştırıldı. Pydna güneyinde gerçekleşen ve bir saat süren harp M.Ö. 22 Haziran 168 tarihinde Romalıların galibiyeti ile son buldu.¹³⁹ Bu tarihten sonra Selanik, III. ve IV. yüzyıllarda iki Roma İmparatoruna ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan ilki Roma'ya zaferlerle dolu bir dönem yaşatan Galerius, diğeri ise 390'daki ayaklanmada 7.000-15000 Selaniklinin katli fermanını buyuran Theodosius

¹³⁰ Hüseyin Hüsnü, 1312 (1894-1895), *age.*, 60.

¹³¹ Mehmet Eşref, 1325 (1907-1908), *age.*, 17.

¹³² Seyit Ali Kahraman, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Yapı Kredi Yayınları, 2016, C.2), 76. Devrim Divrik, (2019), *age.*, 9.

¹³³ Mehmet Tuğrul, (2020), *age.*, 44.

¹³⁴ Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 38-39.

¹³⁵ Hasan Sırrı, Muhtasar Osmanlı Coğrafyası, (İstanbul: Karabet Matbaası, 1309 (1891-1892)), 14; Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 17.

¹³⁶ Machiel Kiel, Selanik, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 2009, C.36), 352-353.

¹³⁷ Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 177-179.

¹³⁸ Neslihan Ünal, (2015), *age.*, 151.

¹³⁹ Neslihan Ünal, (2015), *age.*, 151-152.

olmuştur. Katliam Selanik tarihinde kalıcı ve derin izler bırakmıştır.¹⁴⁰ Bu tarihten sonra Selanik kenti, Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Venedikliler tarafından alınana değin, Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde kaldı.

Roma dönemi kentin ticari özellik kazanmasında önemli etkiler sağlamış yapılan Adriyatik'ten İstanbul'a en kısa kara yolu "*via egnatia*" ile de Selanik, Balkan Yarımada'sında akıcı bir liman rolü üstlenmiştir. Bu yol hem tüccarların kullandığı hem de imparatorluğun posta hizmetlerinde kullanılan askeri bir yol konumu kazanmıştır.¹⁴¹

Roma ve Bizans dönemi Selanik kenti, birçok yağma ve istilacılara maruz kalmıştır. Orta Asya Bozkırlarından Avrupa topraklarına göç eden kabilelerin yol üzerinde Selanik ile karşılaşmaları asıl endişelenilmesi gereken konu idi. Nitekim bu kabilelerden biri olan Slavlar, zamanla Selanik kenti bünyesinde yer almayı başarmıştır.¹⁴²

2. 1. 4. Osmanlı döneminde Selanik

Selanik kentinin Osmanlı hâkimiyetine girme süreci oldukça sancılı bir dönemi ifade etmektedir. İmparator İoannes tarafından oğlu Manuel Selanik'e otonom yönetici olarak atandı. Ancak kentin etrafı Sırp topraklarıyla çevrili olduğundan adeta bir kuşatma altındaydı. Şehrin ayakta durmasını sağlayan önemli faktörlerden birincisi, Selanik üzerinden Makedon bölgeleri ile ticaretini devam ettiren Latinlerin menfaatleri ikincisi ise şehrin sağlam surlarıydı.¹⁴³

Selanik valisi Manuel'in Serez'i işgal etmeye kalkışması üzerine I. Murad, Çandarlı Hayrettin Paşa komutasındaki orduyu Serez'e gönderdi. Nitekim Selanik, dört yıllık kuşatmanın ardından ilk defa 1387 yılında, Hayrettin Paşa ile Evrenos Bey komutasındaki Türk orduları tarafından zapt edildi.¹⁴⁴ Kısa süre Osmanlı hâkimiyetinde kalan Selanik, Yıldırım Bayezid döneminde iki kez daha kuşatılarak 1391 yılında ele geçirilmiştir.¹⁴⁵

1402 yılında vuku bulan Ankara Savaşı sonrası yeniden Bizans hâkimiyetine bırakılan Selanik, 1411'de Musa Çelebi ve 1416 yılında I. Mehmet (Çelebi Mehmet) tarafından kuşatıldı. Bitmek bilmeyen Türk akınları ve kenti saran açlık Selanik'e zor anlar yaşattı. Kentin içinde bulunduğu bu zor durum Venedik'in lehine oldu. Fil hastalığı ve sara nöbetleri ile mücadele eden bir yandan da Türklerin ablukası altında olan Andronikos; geleneklere saygı duymayı, Rum

¹⁴⁰ Mehmet Tuğrul, (2020), *age.*, 46; Neslihan Ünal, (2015), *age.*, 154.

¹⁴¹ Neslihan Ünal, (2015), *age.*, 152.

¹⁴² Mark Mazower, (2007), *age.*, 37-38.

¹⁴³ Neslihan Ünal, (2015), *age.*, 156; Lina Safa, Osmanlı Döneminde Selanik, (Eskişehir: Yüksek Lisans Tezi, 2007), 7.

¹⁴⁴ Neslihan Ünal, (2015), *age.*, 156 Lina Safa, (2007), *age.*, 7; Selahattin Bayram, (2009), *age.*, 10; Mehmet Tuğrul, (2020), *age.*, 48; Machiel, Kiel, (2009), *age.*, C.36, 352-353.

¹⁴⁵ Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 177-179. Lina Safa, (2007), *age.*, 7; Selanik, H. 796 (M.1393-1394) senesinde Yıldırım Bayezid Han Hazretlerinin saltanat zamanında feth olunmuştur. Bkz. Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 34.

ruhbanı yerinde bırakmayı ve limanı Bizans gemilerine açık tutmayı taahhüt ettiği takdirde; Venedik'e Selanik'i Vardar Bölgesini ve Kassandra Yarımadası'nı devretmeyi teklif etti. Eş zamanlı Osmanlı cephesine de tekliflerde bulundu. Andronikos'un kent gelirlerinin üçte birini teklif ettiği bu anlaşmaya, Osmanlı Devletinin yanıtı ret oldu. Nihayetinde Andronikos, amacına ulaştı ve Selanik, 1423 tarihinde 50 bin duka karşılığında Venediklilere satıldı.¹⁴⁶ Bundan sonraki süreçte Selanik halkı Venedik – Türk yönetimi arasında ikiye ayrılmıştır. Nitekim Venedik'in yukarıda belirtilen şartlara riayet etmemesiyle Türk yanlısı halk sayıca artmıştır.¹⁴⁷

II. Murad Selanik'in Venediklere satılması üzerine durumu kabullenmiş gibi görünmeyi tercih edip Selanik'in alınmasına ilişkin tepkilerini; Osmanlı ile olağan anlaşmalarını yenilemeye gelen Venedik heyetini geri çevirmek suretiyle, ortaya koymuştur. Heyete şu cevabı verdi:

*Selanik babamdan kalma mülkümdür, büyük babam Bayezid bazusunun kuvvetiyle burasını Rumlardan aldı, eğer oranın idaresi Rumların elinde bulunsa idi, bunlara haksızlık ettiğimi belki iddia edebilirlerdi. Siz ise İtalya'dan gelen Latinlersiniz, buralara sokulmanıza sebep ne? Arzunuzla ya oradan çekiliniz, yoksa hemen geliyorum.*¹⁴⁸

Akabinde süreç, Osmanlı-Venedik mücadelelerine sahne olmuş ve 1423-1425 ve 1425-1430 yılları arasında cereyan eden savaşlar Selanik'in kaderini belirlemiştir.¹⁴⁹

2. 1. 5. Selanik'te şehir ve nüfus

Balkanların en önemli liman şehirlerinden biri olan Selanik, Rumeli de İstanbul'dan sonraki en büyük ticaret merkezidir.¹⁵⁰ Bu bakımdan şehir nüfusu kozmopolit bir yapıya sahip olmuştur. Müslüman Türkler, Ortodoks Rumlar, Bulgarlar, Sırlar, Dönmeler, Gregoryen Ermeniler, Arnavutlar ya da Çingeneler ve özellikle de oldukça kalabalık yapıya sahip Seferad Yahudileri gibi birçok dini ve etnik yapıyı barındırmaktadır.¹⁵¹

Selanik vilayeti Selanik merkez olmak üzere Siroz, Drama, Kavalla, Orfani, Taşöz sancaklarına ayrılmaktadır. Selanik, Ksendre, Gevgili, Karaferye, Yenice-i Vardar, Vodine, Lankaza, Avrathisar, Doyran, Ustrumca, Tikveş, Kabrin, Aynaroz adında 13 kazadan oluşmaktadır. Bu kazalara bağlı 22 nahiye ve 918 köy mevcuttur.¹⁵²

¹⁴⁶ Neslihan Ünal, (2015), *age.*, 158. Lina Safa, (2007), *age.*, 7. Mehmet Tuğrul, (2020), *age.*, 49.

¹⁴⁷ Mehmet Tuğrul, (2020), *age.*, 49.

¹⁴⁸Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Büyük Osmanlı Tarihi, (Ankara: TTK, C.I), 409. Neslihan Ünal, (2015), *age.*, 158. Safa, Lina, (2017), *age.*, 8.

¹⁴⁹ Mehmet Tuğrul, (2020), *age.*, 49.

¹⁵⁰ Mehmet Eşref, 1325 (1907-1908), *age.*, 17.

¹⁵¹ Meropi Anastassiadou, (2001), *age.*, 55.

¹⁵² Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 38-39; Hasan Sırrı, (1309), *age.*, 14-15; Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 34; Hüseyin Hüsnü, (1312), *age.*, 60; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, 177-178; Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 15-18.

Tablo 2.1. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerine Göre Selanik'te Nüfus¹⁵³

	1289 (1872- 1873) Hafız Abdullatif	1309 (1891- 1892) Hasan Sırrı	1309 (1891- 1892) Osmanzade Hüseyin Vassaf	1312 (1894- 1895) Hüseyin Hüsnu	1323 (1905-1906) Abdurrahman Şeref	1325 (1907- 1908) Mehmet Eşref
Selanik Vilayeti	1.100.000	-	-	-	-	1.142.940
Selanik	-	70.000	80.000	122.000	-	150.000
Siroz	-	-	-	-	33.000	62.000
Drama	-	-	-	-	28.000	75.000
Kavala	-	-	-	-	3.000	-
Orfani	-	-	-	-	3.000	-
Taşöz	-	-	-	-	150.000	-

Selanik Vilayeti, 1289 yılında Selanik, Görice, Manastır, Siroz ve Drama sancaklarından oluşmaktaydı. 1309 yılında ise vilayet Selanik, Siroz ve Drama sancakları ile sınırlanmaktadır. Abdurrahman Şeref, 1323 tarihli eserinde vilayet sancaklarını Selanik, Siroz, Drama ve Taşöz olarak vermiştir. 1325 tarihli kaynağa göre Selanik vilayeti kapsamını genişleterek yeni sancakları bünyesine almaktadır. Bu tarihteki sancaklar Selanik, Siroz, Drama, Taşöz'den oluşmaktadır.

Tablo 2.2. “Mükemmel ve Mufassal Atlas” Eserine Göre Selanik Vilayetinin Kazaları ve Nahiyeleri¹⁵⁴

Kaza Derecesi	Kazaları	Nahiyeleri	Köy Adedi
------------------	----------	------------	--------------

¹⁵³ Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 38-39; Hasan Sırrı, (1309), *age.*, 14-15; Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 34; Hüseyin Hüsnu, (1312), *age.*, 60; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 177-178; Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 15-18.

¹⁵⁴ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 16; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 24.

SELANİK SANCAĞI			
	Selanik	Vardar Gelmiriye	101
2	Ksendire, Merkez: Poliroz	Kaza Merkezi Ksendire	35 52
2	Karaferye	Karaferye Merkez Ağustos	40 5
3	Yenice-i Vardar	Yenice-i Vardar Karacaabad Kömence	42 21 23
2	Vodine	Vodine Merkez Ostrava Karacaabad	3 14 23
3	Lankaza	Kaza Merkezi	98
2	Gevgili	Gevgili Merkez Nutya	49 8
2	Avrathisar Merkez: Kilkış	Avrathisar Merkez Karadağ	44 86
2	Doyran	Kaza Merkezi	85
3	Usturumca	Kaza Merkezi	65
3	Tikveş, Merkez: Kavadar	2 Nahiye	93
3	Kabrin	Lithor Gilindir	31
1	Aynaroz, Merkez: Karis		
SİROZ SANCAĞI			
	Siroz	Siroz Merkez	163

		Negrita Rondbat Çayağzı	
3	Menlik	Menlik Merkez Freste	57 8
3	Zihne İdare Merkezi: Zilhova	Kaza Merkezi	47
2	Razlık	Kaza Merkezi	12
3	Petriç	Gorama	70
3	Demirhisar	Poroy	77
3	Cuma-i Bâlâ	8 Çiftlik	42
2	Nevrekob	İstarçiste Terlis Ortakol Derbend Mişe	120
DRAMA SANCAĞI			
	Drama	Persiçan Çeç	131
2	Kavala	Kaza Merkezi	121
3	Sarışaban	Kaza Merkezi	62
3	Pravişte	Leftra Çiftlikler	44 18
2	Rapçoz, Merkez: Devlen	Tamraş	26
TAŞÖZ SANCAĞI			
	Taşöz, Merkez: Vulgaro	Sancak Merkezi	9

Tablo 2.2. 'de görüldüğü üzere Selanik sancağına bağlı 12 kaza vardır. Bunlar: Selanik (101 köy), Ksendire (87 köy), Karaferya (45 köy), Yenice-i Vardar (86 köy), Vodine (40 köy), Gevgili (57 köy), Lankaza (98 köy), Avrathisar (130 köy), Doyran (85 köy), Usturumca (65 köy), Tikveş (93 köy), Kabri (31 köy) ve Aynaroz'dan oluşmaktadır. Siroz sancağına bağlı 8 kaza mevcuttur. Siroz (163 köy), Menlik (65 köy), idare merkezi Zilhova olan Zihne (47 köy), Razlık (12 köy), Petriç (70 köy), Demirhisar (77 köy), Cuma-ı Bâlâ (42 köy), Nevrekob (120 köy)'dan oluşur. Drama sancağı, Drama (131 köy), Kavala (121 köy), Sarışaban (62 köy), Pravište (62 köy) ve merkezi Devlen olan Paçoz (26 köy)'dan oluşmaktadır. Taşöz sancağı ise merkezi Vulgaro olan Taşöz (9 köy) kazasından ibarettir.¹⁵⁵

2. 1. 6. Mahsulleri, arazi durumu ve sanayi

Selanik zengin ve verimli arazileri ile tarımsal çeşitliliği olan bir kenttir. XVII. yüzyılda kenti ziyaret etme imkânı bulmuş Evliya Çelebi'ye göre Selanik'te buğday, pirinç, mercimek, bürülce, bakla, soğan, pırasa, tere, sarımsak, lahana, turp, havuç, yulaf, yonca yetiştirildiği görülüp ihtisab ağası ile bacar defterlerine göre, 46.000 meram (irem) bağları bulunduğu da¹⁵⁶ kaydedilmektedir.

Çeşitli meyve, sebze ve hububatın üretildiği kentin en meşhur mahsulü tütündür. Yenice-i Vardar tütün hasılatının en yoğun olarak yapıldığı ve adından çokça söz edilen bir Selanik vilayeti olarak kendini göstermektedir.¹⁵⁷ Tütün ihracatının iskelesi ve merkezi Kavalla olup, Reji (Tütün İdaresi) kurulmadan önce Selanik vilayetinin tütün geliri 500.000 lira olarak belirtilmiştir.¹⁵⁸

Selanik'te üretimi XVIII. yüzyılda yaygın hale gelen pamuk, ayrıca bir öneme sahiptir.¹⁵⁹ XVII. yüzyıl sonlarında ekimi yapılmaya başlanan pamuk Doğu Makedonya bölgesinde Serez'de başlayıp, Selanik ve Teselya'ya yayılmıştır.¹⁶⁰ Bu dönemde Osmanlı tek tip mahsul üretiminin kârlılığının farkındaydı. 1907-1908 tarihlerinde pamuk, senede 5.000.000 kilogram kadar üretilip nisfından (İslam miras hukukuna göre payları bildirilenlerden bazı kimselere verilen yarım hisse) fazlası gayrimüslimlere gönderilmekteydi.¹⁶¹ Selanik iskelesinden yıllık 100.000

¹⁵⁵ Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 38-39; Hasan Sırrı, (1309), *age.*, 14-15; Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 34; Hüseyin Hüsnü, (1312), *age.*, 60; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 177-178; Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 15-18.

¹⁵⁶ Seyit Ali Kahraman, Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Yapı Kredi Yayınları, C.2), 89-90; Neslihan Ünal, İki Osmanlı Liman Kenti: İzmir ve Selanik, (İmge Kitabevi Yayınları, 2015), 195; Safa, Lina, (2017), *age.*, 72.

¹⁵⁷ Hasan Sırrı, (1309), *age.*, 14; Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 15-18.

¹⁵⁸ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 15-18.

¹⁵⁹ Ünal, Neslihan, (2015), *age.*, 195.

¹⁶⁰ Ünal, Neslihan, (2015), *age.*, 195; Safa, Lina, (2017), *age.*, 72.

¹⁶¹ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 15-18.

kg afyon ihraç olunmakta ve bu ihracatlar sayesinde vilayete 3.500.000 milyon franktan fazla para girmekteydi.¹⁶²

Selanik, İstanbul'dan sonra Rumeli'nin ticaretçe en mühim iskelesi, Vardar nehri ve demir yolu hattı ile de Rumeli'nin ithalat ve ihracat merkezidir. Ticareti gayet değerli ve 1907-1908 senesinde 3.800.000 Osmanlı lirası raddelerindedir.¹⁶³ Balkanların ana limanı olarak Selanik, yünlü dokumacılığındaki ticari başarısı ile de gündeme gelmiştir. İpek, pamuk, keşan ve yünden mamul olunan kumaşları Rumeli'nin diğer bölgelerinde imal olunmaz.¹⁶⁴ Çeşitli sanayi ürünleri; aba, şayak, ipek ve keten havlu, hamam takımları, seccade ve sahtiyan (cılanmış deri), çorap, keten ve pamuk bez.¹⁶⁵ Bu sanayi ürünlerinden her sene (Dersaadet ve Memalik-i Osmaniye) 3-4 bin liralık satış yapılırdı.

2. 2. Manastır Vilayeti

2. 2. 1. Manastır adının kökeni

Manastır kelimesi, "tek, yalnız" manasına gelen Grekçe monos'tan türetilmiştir.¹⁶⁶ Makedonca "Bitola", Rumca "Manastrion", Sırpça "Bitolj" şeklindedir.¹⁶⁷ Yunanca "Manastır", Slavca "Obitel" kelimeleri bazı araştırmacılara göre, etimolojik açıdan "kardeşlik" manasına gelmektedir. Başka bir görüşe göre de bu kelimenin kökeni, İilir ile Slav kabileleriyle bağlantılı olup her iki kökünde ev, hane, ikamet yeri anlamına geldiği belirtilmektedir.¹⁶⁸

Manastır adının kökeni hakkında birkaç rivayet bulunmaktadır. Bunlardan biri, şehrin çevresindeki dini nitelikli manastır kalıntılarından geldiği şeklindedir.¹⁶⁹

Manastır şehrinin bu adla tevsim edilmesine dair başka bir rivayete göre de, Drahor Suyu'nun sağ tarafında 41 kilise ve bu kiliselere gelir sağlamak üzere 41 değirmen, suyun sol tarafında 29 kilise ve bu kiliselere gelir sağlamak üzere 29 değirmen vardı. Oradaki köy ahalisi yortu (Hristiyan bayramı) günlerinde bu kiliselerde ayin yaparlardı. Manastır şehrinden geçen Drahor Suyu bu kiliselerle çevrilmiş olduğu için, şehre "Manastır" adı verilmişti. Diğer bir rivayete göre ise de, Manastır'ın yukarısında Karaköprü'nün sağ başında, Rıza Beyefendi

¹⁶² Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 15-18.

¹⁶³ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 15-18; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 177-179.

¹⁶⁴ Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 177-179.

¹⁶⁵ Hafız Abdullatif Efendi, (1289), *age.*, 38-39; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 177-179; Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 15-18.

¹⁶⁶ Gürkan, Salime Leyla, Manastır, (Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi, 2003, C.27), 558-560.

¹⁶⁷ Coşkun, Zeynep, 103 Numaralı Manastır Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1835-1837), (Kahramanmaraş: 2021), 1.

¹⁶⁸ Civelek, Gökhan, XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Manastır Şehri, (Erzurum: Doktora Tezi, 2021, 7.

¹⁶⁹ Mucize Ünlü (Sarı), Manastır Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1873- 1912), (Samsun: 1996), 1.

Konağı'nın bulunduğu yerde büyük bir kilise vardı. Yortu günlerinde Manastır Ovası'ndaki tüm köy ahalisi burada ayin yapıyordu. Bu sebeptendir ki şehre "Manastır" adı verilmiştir.¹⁷⁰

2. 2. 2. Manastır'ın coğrafi konumu

Manastır, coğrafi ve stratejik konumu ile Balkan coğrafyası için önemli bir yere sahip olmuştur. Manastır coğrafyası ile ilgili çeşitli tanımlar yapılmıştır. Tanımlardan ilki şehrin Adalar Denizi ve Adriyatik arasında kurulan (Via Egnatia) ticaret yolu ortasında var olduğu şeklindedir.¹⁷¹ İkincisi ise Manastır'ın Vardar Irmağı kollarından Karasu'ya dökülen Drahor Çayı kıyısında olduğuna dairdir.¹⁷²

Bir başka tanım da XIX. XX. yüzyıl Osmanlı coğrafya kitaplarında yer alan bilgiye göre Manastır vilayeti; kuzeyde Kosova, doğuda Selanik, batıda İşkodra ve Yanya vilayetleri ve güneyde Tırhala kıtası (Yunanistan) ile çevrili olduğu şeklindedir.¹⁷³

2. 2. 3. Osmanlı döneminde Manastır

Osmanlılar döneminde Manastır'ın ne zaman ve hangi gaye ile fethedildiğine dair net bilgilere ulaşılamamıştır.¹⁷⁴ Ancak tarihçilere göre, 1380' li yıllarda Rumeli'ye yapılan harekâtlar esnasında Osmanlı hâkimiyetine girmiş olması muhtemeldir.¹⁷⁵ Nitekim Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi ana kaynaklarından olan *Tacü't-Tevârih* de Manastır fethine dair şu bilgilere yer verilmiştir: Gazi Sultan Murad Han'ın fermanı üzerine Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Paşa, H. 784/ M. 1382-83¹⁷⁶ yılında kalabalık ve güçlü ordusu ile Pirlepe'yi ve Manastır'ı kuşatarak teslimine zorlamıştır.¹⁷⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı ise Timurtaş'ın Vardar nehrini geçerek kuşattığı bu şehri Arnavutluk ve Kuzey Epir'e yapılacak hareketler için bir üs olarak kullanacağını belirtmiştir.¹⁷⁸

Manastır'ın Osmanlı hâkimiyetine geçiş süreciyle ilgili başka bir konu da şehrin nasıl (mücadele yolu ile mi yoksa teslim olma ile mi) ve hangi tarihte fethedildiği meselesidir. İdris-

¹⁷⁰ Mehmed Tevfik, Manastır Vilayeti'nin Tarihçesi, (Manastır: 1327), 27; Mucize Ünlü, (1996), *age.*, 1.

¹⁷¹ Coşkun, Zeynep, (2021), *age.*, 1

¹⁷² Civelek, Gökhan, (2021), *age.*, 8; Coşkun, Zeynep, (2021), *age.*, 1.

¹⁷³ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 18-21; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 182-184; Hasan Sırrı, (1309), *age.*, 15.

¹⁷⁴ Coşkun, Zeynep, (2021), *age.*, 1. Osmanlıların Balkanlardaki durumlarını sağlamlaştırması için Manastır'ın alınması gerekli idi. Bkz. Uzunçarşılı, İ. Hakkı, Osmanlı Tarihi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, C.1), 5. Baskı, 175.

¹⁷⁵ Bülbül, Sevil, Manastır Şehri'ndeki Osmanlı Mimarisi, (Ankara: Doktora Tezi, 2011), 20.

¹⁷⁶ Birçok kaynağın aksine 1309/ 1891-1892 tarihli esere göre Manastır, H. 862 'de Sultan Murad Han Sani Hazretleri zamanında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Bkz. Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 35.

¹⁷⁷ Hoca Sadettin Efendi, Tacü't-Tevârih I, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1979), 154; Coşkun, Zeynep, (2021), *age.*, 1-2.

¹⁷⁸ Uzunçarşılı, İ. Hakkı, (1988), *age.*, 175; Coşkun, Zeynep, (2021), *age.*, 1-2; Bülbül, Sevil, (2011), *age.*, 20.

i Bitlisî¹⁷⁹ ve Hoca Sadeddin Efendi¹⁸⁰ Manastır'ın uzun süren kuşatma ve şiddetli çatışmalar neticesinde ele geçirildiğini söylemektedir. Mehmet Tevfik de bu kaniya eş olarak Manastır kalesinin Timurtaş Paşa tarafından tahrip ettirildiğini belirtmektedir.¹⁸¹ Şehrin mücadele yoluyla alındığını söyleyenlerin aksine Âşıkpaşazâde ve Hadidi halkın kendi iradesiyle teslim olduklarını bildirmiştir.¹⁸²

Şehrin fetih tarihi Hoca Sadettin Efendi, İdris-i Bitlisî ve Kâtip Çelebi tarafından 1382 olarak kabul görmüşse de Lütfü Paşa ve Hadîdi gibi bazı Osmanlı tarihçileri tarafından da 1385 olarak belirtilmektedir.¹⁸³ Fetih tarihi hakkında bir başka görüş ise, Osmanzade Hüseyin Vassaf tarafından Sultan Murad Sani Hazretleri zamanında H. 862(M. 1457-1458) tarihinde zapt edildiği şeklindedir.¹⁸⁴

2. 2. 4. Manastır'da şehir ve nüfus

Manastır, 1867' den 1873 yılına kadar Selanik vilayetine bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir.¹⁸⁵ 1873'de vilayet haline getirilmiş olsa da kısa süre sonra 1877'de tekrar Selanik vilayeti ile birleşmiştir.¹⁸⁶ Bu birleşme akabinde, 30 Ocak 1877 'de özel idare birliği altında Kosova vilayeti kurulmuş ve daha öncesinde Manastır vilayeti dâhilinde yer alan Üsküp sancağı bu yeni vilayete bağlanmıştır. Ayrıca İşkodra sancağı da vilayet olarak Manastır' dan ayrılmıştır.¹⁸⁷ 1325 (1907- 1908) yılına gelindiğinde vilayet; Manastır, Serfiçe, Debre, İlbasan, Görice sancaklarından oluşmaktadır. Manastır sancağı XX. yüzyıl başlarında 5 kaza, 19 nahiye ve 692 köyden oluşmaktadır. Aynı tarih baz alındığında, Serfiçe sancağı 6 kaza, 16 nahiye, 373 köy; Debre sancağı 4 kaza, 6 nahiye, 224 köy; İlbasan sancağı 3 kaza, 3 nahiye, 274 köy; Görice 4 kaza, 13 nahiye ve 435 köyden oluşmaktadır.¹⁸⁸

¹⁷⁹ İdris-i Bitlisî, Heşt Bihişt I, Haz. Mehmet Karataş- Selim Kaya- Yaşar Baş, (BETAV Yayınları, No: 4), 354; Civelek, Gökhan, (2021), *age.*, 17.

¹⁸⁰ " Ömrü parlak günlerle dolu olan padişah, ... , Rumeli Beylerbeyi Timurtaş Bey'e Manastır ve Pirlepe fetihleri konusunda uygulaması gereken cihan değer fermanı buyurmuştu. Timurtaş Bey de bu ferman gereğince, İslam'ın sancaklarını açarak, 784 (M. 1382) senesinde kalabalık bir ordu ile zafer yelleri gibi ol ülkeye hareket etmişti. Önce Pirlepe Kalesi'ni kuşatmış, kaleyi bekleyenler sayısız askerin güç ve kudretini görünce karşı durmaktan vazgeçerek barış yolunu tutmuşlar, hisarı teslim etmişlerdi. Ondan sonra Manastır kuşatıldı. Bir süre bu kale önünde bekleyerek savaşı iyice kızıştırdılar, orayı kıyamet meydanına çevirdiler. İşin sonunda fetih ve zafer büründüğü perde arkasından bütün güzelliğiyle göründü ve cihanı açan gazilerin kılıçlarının vuruşuyla, bu şehir de iman sahiplerinin yurt tuttukları beldelerden biri oldu." Hoca Sadettin Efendi, Tacüt-Tevârih I, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları), 154; Civelek, Gökhan, (2021), *age.*, 17.

¹⁸¹ Civelek, Gökhan, (2021), *age.*, 18.

¹⁸² Civelek, Gökhan, (2021), *age.*, 18.

¹⁸³ Civelek, Gökhan, (2021), *age.*, 18-20.

¹⁸⁴ Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 35.

¹⁸⁵ Ünlü, Mucize, (1996), *age.*, 6.

¹⁸⁶ Ünlü, Mucize, (1996), *age.*, 6.

¹⁸⁷ Ünlü, Mucize, (1996), *age.*, 6.

¹⁸⁸ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 18-19; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Osmanlı Atlası, Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26.

Tablo 2. 3. “Mükemmel ve Mufassal Atlas” Eserine Göre Manastır Vilayetinin Kazaları ve Nahiyeleri¹⁸⁹

Kaza Derecesi	Kazaları	Nahiyeleri	Köy Adedi
MANASTIR SANCAĞI			
	Manastır	Manastır Merkez Resne Pirsepe Kraşova Demirhisar İsmilova	132 39 35 9 35 12
2	Pirlepe	Pirlepe Merkez Morihova Debreşte Donye	90 12 22 12
3	Florina	Florina Merkez Rudnik Nevaska Veştran	28 18 10 20
2	Kırçova	Kırçova Merkez Poreça	79 36
3	Ohri	Ohri Merkez Ustruga Dorçe	56 22 25
SERFİÇE SANCAĞI			

¹⁸⁹ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 18-19; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Osmanlı Atlası, Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26.

	Serfiçe	Serfiçe Merkez Vlondos	24 5
3	Kozana	Kozana Merkez Sarihanlar	66 19
3	Alasonya	Alasonya Merkez Livadi Domnik Dışkat	25 11 16 20
3	Cuma, Merkez: Serfiçe Cuması	Cuma Merkez Katranica Blac	31 9
3	Nasliç	Nasliç Merkez Seçište Joban	14 5 14
2	Grebne	Grebne Merkez Venice	91 23
DEBRE SANCAĞI			
	Debre-i bâlâ	Debre-i bâlâ Merkez Kocacık Kalipne	62 20 29
2	Mat	Kaza Merkezi	32
2	Debre-i zîr Merkez: Piskopoya	Kaza Merkezi	37
3	Rakalar, Merkez: Zibrnaniçe	Kaza Merkezi	44
İLBASAN SANCAĞI			
	İlbasan	Liva Merkezi	155

3	Grameş	Kaza Merkezi	66
2	Peklin	Kaza Merkezi	53
GÖRİCE SANCAĞI			
	Görice	Görice Merkez	65
		Bihleşte	53
		Opar	35
		Vesikok	8
3	İstarova	İstarova Merkez	74
		Kökes	26
3	Kolonya, Merkez: Ersek	Kaza Merkezi	54
2	Kesriye	Kesriye Merkez	51
		Horpeşte	29
		Klisora	4
		Burpuçko	10
		Konemlat	9
		Nestram	17

Manastır vilayeti coğrafi konumu itibariyle önemli bir merkez olmuş birçok toplumu da bünyesinde barındırmıştır. Tanzimat'a kadar Manastır şehrinde, Türk ve Müslümanlardan başka Osmanlı teb'ası vatandaşların oturmaları yasaklanmıştır.¹⁹⁰ Akabindeki süreçte Müslümanlar, Ortodoks Hristiyanlar, Yahudiler ve Kiptiler gibi çeşitli unsurların bir arada yaşadığı görülmektedir.¹⁹¹

Osmanlı idari teşkilatında "vilâyet-i selâse" olarak adlandırılan Kosova, Selanik ve Manastır'ı kapsayan bölgeye Makedonya adı verilmiştir.¹⁹² Üçüncü kez vilayet olarak teşkilatlandırıldığı 1873 yılından itibaren Manastır nüfus çalışmalarının sayısı artmaktadır. Berlin Antlaşması

¹⁹⁰ Ünlü, Mucize, (1996), *age.*, 6.

¹⁹¹ Civelek, Gökhan, (2021), *age.*, 85-93.

¹⁹² Ünlü, Mucize, (1996), *age.*, 115.

neticesinde göç eden Türk halkın büyük çoğunluğu Rumeli'ye Makedonya'ya ve Anadolu'ya gönderilerek Türk nüfusun iskân etmesi sağlanmıştır.¹⁹³

Tablo 2. 4. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerine Göre Manastır'ın Nüfusu¹⁹⁴

	1309 (1891-1892) Osmanzade Hüseyin Vassaf	1309 (1891-1892) Hasan Sırrı	1323 (1906-1907) Abdurrahman Şeref	1325 (1907- 1908) Mehmet Eşref
Manastır	43.000	45.000	35.000	35.000
Elbasan	-	-	15.000	20.000
Debre	-	-	20.000	20.000
Görice	-	-	-	17.000
Serfiçe	-	-	-	35.000

XIX. yüzyılda “Vilâyet-i Selâse” bölgesinin orta kısmını teşkil eden ve aynı zamanda üçüncü ordu-i hümayunun¹⁹⁵ merkezi olan Manastır şehrinin 1309 (M. 1891-1892) tarihinde nüfusu 43.000¹⁹⁶ aynı tarihli bir başka eserde ise 45.000¹⁹⁷ olarak verilmiştir. 1310 (M. 1892-1893)'lu tarihin kaydedildiği bir başka kaynakta ise vilayetin umumi nüfusu 838.353, Manastır şehrinin nüfusu ise 326.687 olarak verilmektedir.¹⁹⁸ Bir yıllık süreçte nüfusun yüksek oranda arttığı kaydedilmiştir.

Tablo 2. 4.' te görüldüğü üzere 1323 (M. 1906-1907) tarihli kaynakta nüfus dağılımı Manastır şehri 35.000, İlbasan 15.000, Debre 20.000 şeklindedir.¹⁹⁹ Görice ve Serfiçe şehirlerinin nüfus miktarına bu kaynakta değinilmemiştir. Ancak 1906-1907 tarihli bir başka kaynağa göre Manastır vilayetine tabi sancakların nüfus dağılımında bu rakamlar Görice 183.570, Serfice

¹⁹³ Ünlü, Mucize, (1996), *age.*, 115-116.

¹⁹⁴ Bu tablo hazırlanırken faydalanılan kaynaklar Bkz. Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 35; Hasan Sırrı, (1309), *age.*, 15; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, 182-184; Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 18-21.

¹⁹⁵ Manastır, Üçüncü Ordu-ı Hümayun'a merkezdir. Bkz. Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 35; Hüseyin Hüsnü, (1312), *age.*, 60; Sırrı, Hasan, (1309), *age.*, 15.

¹⁹⁶ Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 35.

¹⁹⁷ Hasan Sırrı, (1309), *age.*, 15.

¹⁹⁸ Ünlü, Mucize, (1996), *age.*, 124.

¹⁹⁹ Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 182-183.

200.986 olarak verilmiştir.²⁰⁰ Aynı tarihli kaynaklar arasındaki nüfus farkı dikkatleri çekmekle birlikte Manastır şehrinin nüfusu ise bu kaynakta 358.986'ları göstermiştir. ²⁰¹ Mehmet Eşref'in 1325 (1907-1908) tarihli eseri esas alındığında nüfusta çok fazla bir değişim olmadığı görülmektedir. Mehmet Eşref bu eserde Manastır vilayetinin umumi nüfusunu 127.000 olarak vermiştir.²⁰² Bu nüfusun sancaklara dağılımı ise; Manastır 35.000, İlbasan 20.000, Debre 20.000, Görice 17.000, Serfiçe 35.000 şeklindedir.²⁰³

2. 2. 5. Mahsulleri, arazi durumu, sanayi ve hayvanat

Şüphesiz ki tarımsal üretim, coğrafi koşullardan büyük ölçüde etkilenmektedir. Buna bağlı olarak da tarih boyunca hemen hemen tüm büyük şehirler su kaynaklarına yakın inşa edilmiştir. Buna örnek teşkil eden Manastır şehri de Dragor nehri civarında yer alır.²⁰⁴

Manastır arazisi dağlık bir bölge olduğundan toprağı pek verimli değildir. İncelediğimiz birkaç XIX. yy Osmanlı coğrafya eserlerinde Manastır'ın tarımsal ürünleri hakkında kapsamlı bilgiler yer almamakla birlikte XX. yy başlarında Mehmet Eşref; Manastır vilayetinin arazisinin 2.673.312 dönümden ibaret olduğunu belirtmektedir.²⁰⁵ Yaklaşık üretim miktarı yılda 2.705.000 kilo mısır; 2.594.000 kilo buğday; 1.157.000 kilo arpa; 1.415.000 kilo çavdar; 240.000 yulaf; 133.000 kilo burçak; 24.000 kilo keten tohumu; 15.000 kilo darı; 3.000 kilo kenevir tohumu; 1.432.000 kıyye²⁰⁶ fasulye; 415.000 kıyye tütün; 157.000 kıyye nohut; 130.000 kıyye bakla; 81.000 kıyye pamuk, 35.000 kıyye patates; 18.000 kıyye mercimek ve 2.750.000 kıyye gök boya raddelerindedir.²⁰⁷ Ayrıca 335.628 dönümden ibaret olan manastır bağlarından da yıllık 1.500.000 taze üzüm ve 2.356.000 kaysa kadar da şarap elde edilir.²⁰⁸

²⁰⁰ Araştırmanın dipnot kısmında aynı tarihteki bir başka kaynağın, Manastır sancağına ait nüfusu 40.352 olarak verdiğini belirtmektedir. Ünlü, Mucize, (1996), *age.*, 126.

²⁰¹ Ünlü, Mucize, (1996), *age.*, 126.

²⁰² Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 20-21; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26-27.

²⁰³ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 20-21; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26-27. Bu tarihlerdeki nüfus farklılığının sebebi yüksek ihtimalle 1878-1913 Makedonya Meselesi'dir. Bu mesele Makedonya bölgesinde yaşayan Rumlar ve Bulgarlar arasındaki bir takım siyasi, toplumsal, kültürel ve askeri çatışmaların sonucudur. Bkz. Hacısalihoğlu, Mehmet, Makedonya, (Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi, 2003, C.27), 437-438.

²⁰⁴ Çağ, Galip, 16. ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Hâkimiyetinde Manastır, (Sakarya: Doktora Tezi, 2010), 199.

²⁰⁵ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 20-21; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26-27.

²⁰⁶ Hububatın miktarını belirlemede ölçü birimi olarak hilm (yük), şinik, asmak, kile, kıyye, kutla ve dirhem de kullanılmaktadır. Kutla Rumeli'de tarım ve madencilikte kullanılan bir ölçü birimidir. Bkz. Söylemez, Faruk; Kavgacı Kevser, XVIII. Yüzyıl Sonlarında Manastır Şehrinde İdari, Ekonomik ve Sosyal Hayat (63 Numaralı Şer' iyye Siciline Göre), (KSÜSBD,2021, C.18, S.3), 2166.

²⁰⁷ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 20-21; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26-27. Manastır ve çevresinin tarım ürünleri arasında yer alan bir diğer mahsul ise mahlût(melez)' dir. Bkz. Söylemez, Faruk; Kavgacı Kevser, (2021), *age.*, 2166.

²⁰⁸ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 20-21; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26-27.

İmal olunan sanayi ürünleri yünden şayak, pamuktan bez, ipekten bez ve macun, aba, kilim, fanila, çorap, işlemeli havlu ve silah, çarşaflık sırma ve kullâb (çengel iğne), kamış telden üretilen zarflar ve tütün tabakları, ceviz (ortası) sedef işlemeli masa, sandalye, kanepeler ve gümüşten aletlerdir. 1325 tarihli esere göre vilayetin yıllık sanayi geliri 530.000 ve gideri ise 100.000 raddelerindedir.²⁰⁹

Tablo 2. 5. 1325 tarihli Osmanlı coğrafya eserine göre Manastır’da bulunan hayvanat ve miktarları.²¹⁰

Hayvanat	Miktarı
Koyun	1.180.000
Keçi	667.000
Sığır	195.000
Eşek	40.000
Beygir	30.000
Katır	8.000

2. 3. Kosova Vilayeti

2. 3. 1. Kosova adı ve coğrafi konumu

Kosova, Balkan coğrafyasında önemli bir ova olup vilayet adının da buradan Kosa, köse-ova vb. kelimelerden geldiğine dair rivayetler mevcuttur.²¹¹ Aslı Kosovo olan kelimenin Çek, Bulgar ve Slav dillerinde karatavuk anlamına gelen “kos” sözcüğünden türetildiği ileri sürülür.²¹² Osmanlı yazarları da Kosova ismini kullanmış, bu isim Aşıkpaşazade Tarihi’nde, Neşri’nin Cihannüma’sında ve Hoca Sadettin Efendi’nin Tacü’t-Tevârih’inde²¹³ “Kûsova” şeklinde yer almıştır.²¹⁴

²⁰⁹ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 20-21; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26-27.; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, 182-183; Osmanzade Hüseyin Vassaf (1309), *age.*, 35; Sırrı, Hasan, (1309), *age.*, 15.

²¹⁰ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 20-21; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26-27.

²¹¹ Aktepe, M. Mühür, Kosova, (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, 2002, C.26), 216-218.

²¹² Köseoğlu, Mehmet, Nüfus Kaynakları ve Sözlü Tarih Kaynaklarına Göre Balkan Savaşları Sırasında Kosova’dan Samsun’a Göçler, (History Studies, 2013), 17; Aktepe, M. Mühür, (2002), *age.*, C.26, 216-218.

²¹³ Eserin 173. sayfasında Kosova adı “Kös-ova” şeklinde geçmektedir. Hoca Sadettin Efendi, Tacü’t-Tevârih I, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları), 173.

²¹⁴ Aktepe, M. Mühür, (2002), *age.*, C.26, 216-218; İslamı, Agron, XVIII. Yüzyılda “Kosova”: Sosyo-Ekonomik Tarihi, (İstanbul: Doktora Tezi, 2021), 9.

Kosova kelimesi ilk defa 12. yüzyılda kullanılmıştır.²¹⁵ Farklı bir kaynağa göre ise bu isim ilk defa 1389 Kosova Savaşı'ndan bahseden kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır.²¹⁶ Hatta savaştan sonraki süreçte de bu bölge farklı isimlerle anılmış olup, Macarlara göre savaşın yapıldığı yer Rigo Mezeo, Almanlara göre ise Amsefeld'dir. Latince Vekâyinamelerde de Campus Meulus olarak geçmektedir.²¹⁷ Savaşın yapıldığı bölge olan ve adının da bu bölgeye istinaden verildiği ileri sürülen Kosova, 1389 öncesinde Dardanya bölgesi olarak da adlandırılmaktaydı.²¹⁸ Daha önce farklı devletler ve idari birimler arasında bölünerek idare edilen Kosova'nın coğrafi olarak kesin sınırları 1945 tarihinde belirlenmiştir.²¹⁹

Kosova, coğrafi konumu itibarıyla Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan ile kuşatılıp vilayete bağlı sancakların her birinin bu devletlerle sınırı mevcuttur. Üsküp sancağı; doğudan Bulgaristan, İpek sancağı; batıdan Karadağ, Priştine sancağı; kuzeyden Sırbistan, Yeni Pazar sancağı; kuzeyden Sırbistan ve güneyden Karadağ ve Taşlıca sancağı; kuzeyden Sırbistan, batıdan Karadağ ile çevrilidir.²²⁰

2. 3. 2. Osmanlı döneminde Kosova

Coğrafi ve stratejik konumunun güzelliği ile tarih boyunca birçok toplum ve imparatorluk için cezbedici olan Kosova, dünya tarihinde en güçlü ve en gelişmiş imparatorluklardan biri olan Osmanlı Devleti tarafından da savaşlara ve göçlere maruz bırakılmıştır.²²¹

Şehir, 1389 yılında I. Murat (Hüdavendigâr) zamanında Sırp'ların Osmanlı ordusuna mağlup düştüğü, Kosova ovasında yapılan I. Kosova Savaşı neticesinde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.²²² Savaşta Osmanlı'nın üçüncü padişahi olan Sultan Murat şehit düşmüştür. ²²³1389'da Osmanlı topraklarına katılan Kosova, Üsküp sancağına bağlandı. Fetret Devrinde (1402-1413) bir süreliğine Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış olsa da 1455'te Kosova'nın kuzeyindeki toprakların (Nova Brdo ve Prizren)²²⁴ da alınmasıyla Viçitrin ve Üsküp sancakları

²¹⁵ Nas, Selin, Kosova Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı ve Devlet İnşa Süreci, (İzmir: Yüksek Lisans Tezi, 2019), 8.

²¹⁶ Nas, Selin, (2019), *age.*, 8

²¹⁷ İslamı, Agron, (2021), *age.*, 9.

²¹⁸ İslamı, Agron, (2021), *age.*, iii.

²¹⁹ Urhan, Vahit Cemil, Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865), (Belleten, 2021, C.85, S.304), 1001; Nas, Selin, (2019), *age.*, 8; Kosova birçok Ortadoks manastırı barındırması nedeniyle Sırp'lar için önemli bir bölge olmuştur ve Kosova'nın batısını "Metohija" olarak adlandırmışlardır. Kosova Arnavutları ise bu bölgeyi "Dukajin Platosu" olarak adlandırırlar. Dukajin, ortaçağda hüküm sürmüş bir Arnavut hanedanıdır. Bkz. Özen, Ahmet Meriç, Kosova'nın Nihai Statüsü: Tarihi Süreç ve Günümüzdeki Gelişmelerin İncelenmesi, (Ankara: Yüksek Lisans Tezi, 2006), 7.

²²⁰ Ünlü, Mucize, Kosova Vilayeti'nin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912), (Samsun: Doktora Tezi, 2002), 177; Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 21; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, 184.

²²¹ Drançolli, Orges, Kosova'daki Kubbeli Camiler, (İstanbul: Doktora Tezi, 2019), 14.

²²² Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 35.

²²³ Yılmaz, Murat, Kosova Bağımsızlık Yolunda, (İstanbul: İlke Yayıncılık, 2005),29-30; Üçok, Burak, Kosova Devleti'nin Yeniden İnşa Sürecinde Uluslararası Aktörlerin Rölü, (İzmir: Yüksek Lisans Tezi,2019), 28; Çatal, Ahmet Caner; Kalaycı İsa, Kosova Vilayeti'nde Meydana Gelen Adli Olaylar (1876-1880), (Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2014, C.11, S.25), 112-113.

²²⁴ Üçok, Burçak, (2019), *age.*, 28.

oluşturuldu.²²⁵ Osmanlıyla birlikte Kosova'daki idari birimler zamanla değişikliklere uğrayıp, üç sancağa bölünmüştür: Doğu Kosova'nın büyük bir bölümünü teşkil eden Viçitrin Sancağı, Prizren'i merkez alan hatta daha sonra genişleyerek Novi Pazar'ı kapsayacak kadar kuzeye doğru genişleyen Prizren Sancağı ve Adriyatik kıyılarından başlayarak İpek ve Arnavutluk'un kıyılarını bünyesine alan İşkodra Sancağı.²²⁶

Osmanlı'nın Kosova'daki kesin üstünlüğü 1448 tarihli II. Kosova Savaşı ile sağlanmıştır.²²⁷ Osmanlıya katılmasından 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesine kadar çeşitli eyaletlere bağlı sancak merkezliği yapmış, Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonra merkezi Sofya olmak üzere Niş ve Priştine'yi içine alan Kosova vilayeti teşkil olmuştur.

2. 3. 3. Kosova'da şehir ve nüfus

Osmanlı döneminde birçok eyalete ve vilayete bağlı olarak varlığını sürdüren Kosova, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başlarında Üsküp, Priştine, Senice, Prizren, İpek ve Taşlıca sancaklarına ayrılmaktadır. Üsküp sancağı, 10 kaza ve 784 köyden oluşmaktadır. Bunlar; Üsküp (152 köy), Orhaniye(19 köy), İştib (140 köy), Osmaniye (13 köy), Koçana (92 köy), Kravota (69 köy), Kumanova (108 köy), Rodovişte (54 köy), Palanka (46) ve Köprülü (91). İçerisinde iki ılıca bulunan Üsküp şehri de sancağa merkezlik yapmıştır.²²⁸

Hüdavendigâr Gazi'nin türbesinin bulunduğu Priştine sancağı ise 6 kaza 1324 köyden oluşmaktadır. Bunlar; Priştine (341 köy), Geylan (190 köy), Preşova (134 köy), Mitroviçe (170 köy), Vulçitrin (125 köy) ve Yenipazar (364 köy)' dir. Priştine sancağı madenlerin çokluğu ile de dikkat çekmektedir. Kosova vilayetinin bir diğer sancağı da bakır üretimi ve sahtiyani ile meşhur Senice'dir. Senice 4 kaza 326 köyden oluşmaktadır. Bunlar; Senice (137 köy), Kolasin-i Zîr (32 köy), Yenivaroş (19 köy) ve Akova (138 köy)' dir. Prizren bu tarihte (1907) nüfusu en yoğun olan Kosova sancağıdır ve 4 kaza 400 köyden oluşmaktadır. Bunlar; Prizren (190 köy), Kalkandelen (161 köy), Gostivar, Loma (49 köy). İpek sancağı da, İpek (190 köy), Yakova (149 köy), Brana (24 köy), Gosine (8 köy) ve Tergovişte (62 köy) isimlerini taşıyan 5 kaza ve bunlara bağlı 433 köyden oluşur. Altıncı sancak Taşlıca sancağıdır. Nüfus oranı en az olan bu sancakta Taşlıca ve Prepol adında iki kaza ve bu kazalara bağlı toplam 73 köy mevcuttur.²²⁹

²²⁵ Yılmaz, Murat, (2005), *age.*, 30.

²²⁶ Yılmaz, Murat, (2005), *age.*, 30.

²²⁷ Prova, Nehat, *Kosova'nın Nüfus Coğrafyası*, (Ankara: Yüksek Lisans Tezi, 2016), 7. Kosova'nın Osmanlılar tarafından kesin fethi 1455-1462 yıllarında Fatih Sultan Mehmet zamanında Yaşanmıştır. Bkz. Drançolli, Orges, (2019), *age.*, 15.

²²⁸ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 22-23; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 29.

²²⁹ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 22-23; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 29.

Tablo 2. 6. “Mükemmel ve Mufassal Atlas” Eserine Göre Kosova Vilayetinin Kazaları ve Nahiyeleri²³⁰

Kaza Derecesi	Kazaları	Nahiyeleri	Köy Adedi
ÜSKÜB SANCAĞI			
	Üsküb	Liva Merkezi	152
3	Orhaniye, Merkez: Kaçanik	Kaza Merkezi	19
2	İştib	İştib Merkez Bereketli Leskoviçe	122 18
3	Osmaniye(Maleş) Merkez: Bihçova	Kaza Merkezi	13
3	Koçana	Koçana Merkezi Biyança	63 29
3	Kratova	Kaza Merkezi	69
3	Kumanova	Kaza Merkezi ve 1 adet mezra	108
3	Radovişte	Kaza Merkezi	54
2	Palanka	Kaza Merkezi	46
1	Köprülü	Köprülü Merkez Bogomil Nikodim	62 15 14
PRİŞTİNE SANCAĞI (2. Sınıf)			
	Prishtine	Frizvik	341
3	Geylan	Kaza Merkezi	190
3	Preşova	Bopakça	134

²³⁰ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 22-23; Eşref, Mehmet; Binbaşlı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 29.

2	Mitroviçe	Kaza Merkezi	170
3	Vulçitrin	Kaza Merkezi	125
1	Yenipazar	Kaza Merkezi	364
SENIÇE SANCAĞI			
	Seniçe	Liva Merkezi	137
3	Kolaşin-i zîr	Kolaşin-i zîr	1
		Vraneş	9
		Moykovaç	9
		Ridana Rika	13
2	Yenivaroş	Kaza Merkezi	19
2	Akova	Bişteriça	44
		Bihor	45
		Kamdat	38
		Berzava	11
İPEK SANCAĞI			
	İpek	Liva Merkezi	190
2	Yakova	Kaza Merkezi	149
2	Brana	Kaza Merkezi	24
2	Gosine	Kaza Merkezi	8
3	Tergovişte	Kaza Merkezi	62
TAŞLICA SANCAĞI			
	Taşlica	Liva Merkezi	44
1	Prepol	Prepol Merkez	19
		Priboy	10
PRİZRİN SANCAĞI			
	Prizrin	Prizrin Merkez	56

		Rahofça	134
	Kalkandelen	Kalkandelen	161
	Gostivar		
	Loma	Loma- Kalis	49

Çok dinli ve kültürlü bir yapıya sahip olan Kosova coğrafyasının, geçmiş dönemlerden günümüze çeşitli nedenlerden dolayı nüfusu değişimlere uğramıştır. Stratejik konumu yanı sıra Balkanlardaki karışıklıkların öncülüğünde olması da demografik yapıyı sürekli değiştirmektedir. Osmanlı'ya geçmesiyle birlikte (1389) Sırp Krallığı yıkılarak Balkanlar'da bir İslamlaşma sürecine girilmiştir. Bu süreçle birlikte demografik yapı hızla değişerek Arnavutların lehine bir yol çizmiştir.²³¹ Çok hızlı bir şekilde gelişerek ilerleyen Arnavutlaşma-İslamlaşma hareketi Sırpların Arnavutlar karşısında kültürel ve siyasi hâkimiyetini kaybetmesine sebep olmuştur. Öyle ki bu süreç, "1485'te Arnavutların hâkim olmadığı bir yerleşim birimi iken 1782'de ise Kosova'da Sırpça anlayan hiç kimse kalmamıştır." şeklinde ifade edilmektedir.²³²

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi akabinde imzalanan Berlin Antlaşması gereğince bir kısım Osmanlı vatandaşı yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalmıştır. Çoğunluğunu Müslüman veya Türklerin oluşturduğu göçmenler Rumeli ve Anadolu topraklarına yerleştirilmişlerdir. Böylelikle Vilayet-i Selase (Kosova, Selanik, Manastır) bölgesinde Müslüman Türk nüfusu, Gayrimüslimlere oranla artış göstermektedir.²³³

Kosova'da Osmanlı hâkimiyetinin başladığı yıllarda nüfus sayımları genellikle asgari ve mali kaygı taşıyarak yapılmaktadır. Ancak tüm Osmanlı Dönemi'nin en önemli ve yalnızca demografik gayelerle yapılan nüfus sayımları 1885 ve 1907 yıllarında yapılmış olanlardır.²³⁴

Tablo 2. 7. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerine Göre Kosova'nın Nüfusu²³⁵

	1289 (1862-1863)	1309 (1891-1892)	1309 (1891-1892)	1323 (1905-1906)	1325 (1907-1908)
--	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------	---------------------

²³¹ Yılmaz, Murat, (2005), *age.*, 15; Alkan, Necmettin, Kosova Meselesinin Tarihi, Kültürel ve Siyasi Altyapısı, (2002), 84-96.

²³² Yılmaz, Murat, (2005), *age.*, 15; Alkan, Necmettin, (2002), *age.*, 84-96.

²³³ Çatal. Ahmet Caner- Kalaycı, İsa, (2014), *age.*, 113; Ünlü, Mucize, (2002), *age.*, 89-90.

²³⁴ İmparatorluğun askeri kaynaklarını tespit etmek amacıyla yapılan 1831 ve 1844 yılı nüfus sayımları, mali kaygı ile gerçekleştirilen 1859-60 yılı sayımları, yalnızca erkek nüfusun kayıt altına alındığı 1885 yılı sayımları nüfus konusunda yeterli bilgi sağlamamaktadır. Bkz. Ünlü, Mucize, (2002), *age.*, 88-89.

²³⁵ Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 38; Hasan Sırrı, (1309), *age.*, 16-17; Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 35; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 184-185; Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 21-24.

	Hafız Abdullatif	Hasan Sırrı	Osmanzade Hüseyin Vassaf	Abdurrahman Şeref	Mehmet Eşref
Kosova Vilayeti	-	-	-	-	1.038.100
Üsküp	-	30.000	-	-	25.000
Priştine	-	-	22.000	19.000	11.000
Prizren	700.000	-	-	-	38.000
İpek	-	-	-	-	18.000
Taşlıca	-	-	-	-	3.000
Yenipazar	-	-	-	15.000	-

Tablo 2. 7.'de görüldüğü üzere vilayetteki nüfus dağılımında hatta genel nüfus bilgilerinde eksiklikler mevcuttur. İncelediğimiz coğrafya eserlerinde 1907 tarihine kadar ciddi anlamda bir nüfus sayım bilgisine rastlanılamamıştır. 1289 (1862-1863) tarihli eserde Prizren vilayet olarak ele alınmış, Kosova'dan bahsedilmemiştir. Prizren nüfusu toplam 700.000 olmakla birlikte bu nüfusun 220.000 kadarı Hristiyan'dır.²³⁶ Nitekim Kosova'nın vilayet olarak ilk kayda geçen nüfus sayımı da 1295 (1878) tarihli devlet salnamesinde yer almaktadır.²³⁷ Salnameye göre bu tarihte vilayetin nüfusu 898.772'dir. Berlin Antlaşmasından sonra yapılan sayıma göre de nüfus yüksek oranda düşerek 496.078 olarak verilmektedir. Nüfustaki bu düşüşün yegâne sebebi, antlaşma gereğince Niş ve Şehirköy sancaklarının Osmanlı bünyesinden çıkmasıdır.²³⁸

Kosova'nın vilayet olarak toplam nüfusuna en yakın bilgi ise 1907 tarihli eserde 1.038.100²³⁹ olarak verilmiştir. Nüfus dağılımı sancaklara göre ayrıldığında; Üsküp 25.000, Priştine 11.000, Prizren 38.000, İpek 18.000, Taşlıca 3.000 olduğu görülmektedir.²⁴⁰ Nüfusun en yoğun olduğu sancak Prizren'dir.²⁴¹ Sancakların nüfus verileri toplandığında vilayet nüfusundan 943.100

²³⁶ Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 38.

²³⁷ Çatal. Ahmet Caner- Kalaycı, İsa, (2014), *age.*, 113

²³⁸ Ünlü, Mucize, (2002), *age.*, 91-92; Çatal. Ahmet Caner- Kalaycı, İsa, (2014), *age.*, 113.

²³⁹ Çatal. Ahmet Caner- Kalaycı, İsa, (2014), *age.*, 113.

²⁴⁰ Çatal. Ahmet Caner- Kalaycı, İsa, (2014), *age.*, 113.

²⁴¹ Priştine sancağının kaza ve köy miktarı Prizren sancağına göre üç kat fazladır. Ancak buna rağmen Prizren nüfusu daha çok verilmektedir. Muhtemel nüfus sayımlarındaki eksiklik Priştine şehrinde de etkisini göstermektedir. 1907 tarihinde Kosova vilayetine alanı 32.900 km²'dir. Bkz. Eşref, Mehmet, (1907), *age.*, 23.

kadar eksik olduğu görülmektedir. Bu kaynak bizde verilen bilginin yanlış kayıt altına alındığı veya netliği konusunda şüpheler bırakmaktadır.

2. 3. 4. Mahsulleri, arazi durumu, sanayi ve hayvanatı

Kosova, tarihi boyunca hâkimiyeti altında bulunduğu devletlere ekonomik açıdan da bağımlı kalmıştır. Nitekim “Yugoslavya’nın en fakir evi” olarak da adlandırılır. Kosova vilayetinin arazisi dağlık olsa da bölgedeki Kosova Ovası ile meşhurdur.²⁴² Oldukça zengin maden yatakları bölgenin değerini arttırmaktadır. Bölgede zengin yatakları bulunan madenler arasında Seniçe sancağındaki bakır üretimi yanı sıra kurşun, nikel, çinko, magnezit, krom, demir, kömür, gümüş ve altın yer alır.²⁴³ Halkın geçim kaynakları arasında madencilik kadar hayvancılık da önemli yer tutmaktadır. Mera ve yaylaların bolluğu sığır, koyun ve keçi gibi hayvanatın yetişmesine uygun zemin hazırlamıştır. Cinsleri iyi olan birçok hayvanat ihraç edilerek vilayet sınırlarını aşmaktadır.

Vilayetin başlıca tarım ürünleri erik, pirinç, afyon, pamuk ve İpek sancağında üretimi ile meşhur tütündür. Bölgede tarımın yanı sıra sanayi de bulunmaktadır. Başlıca sanayi ürünleri arasında aba, şayak, kilim ve gayet ince ve zarif gömlekleri, kablolu edevat ile bıçak, kalemtraş, gümüş telden zarf²⁴⁴ ve sigaralık yer alır.²⁴⁵ Bu üretimlere bağlı olarak çeşitli meslek gurupları da sanayi alanında isimlerinden söz ettirir. Demircilik, kuyumculuk, debbağlık (deri işlemeciliği) ve saraçlık (eğer takımı yapan) bu zanaat mesleklerindedir.²⁴⁶

²⁴² Kösealioğlu, Ömer, Tarihi Süreçte Kosova Sorunu ve Uluslararası Boyutu, (Kayseri: Yüksek Lisans Tezi, 2018), 32.

²⁴³ Kösealioğlu, Ömer, (2018), *age.*, 32; Eşref, Mehmet, (1907), *age.*, 23.

²⁴⁴ Zarf sözcüğü burada “kab, kılıf, muhafaza” anlamında kullanılmıştır. Osmanlı döneminde oldukça yaygın olarak yapılan bu işlem tel-kârî olarak adlandırılır. Tel- kârî, tel halinde olan gümüşü örerek veya bir şey üzerine kakarak yapılan iş, gümüş işleme, gümüş kakma anlamına gelmektedir. Bkz. Devellioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2015), 31. Baskı, 1248 ve 1363.

²⁴⁵ Bkz. Eşref, Mehmet, (1907), *age.*, 23.

²⁴⁶ Bkz. Eşref, Mehmet, (1907), *age.*, 23.

3. BÖLÜM

BALKAN VİLAYETLERİ

3. 1. İşkodra Vilayeti

3. 1. 1. İşkodra adı ve coğrafi konumu

Arnavutluk'un en eski yerleşim birimlerinden olan İşkodra, Skutari, Skadar, Shkaden, İskenderiye isimleri ile de anılmaktadır.²⁴⁷

İşkodra vilayetinin kuzeyinde Karadağ ve Kosova vilayeti, doğusunda yine Kosova ile Manastır, güneyinde Yanya vilayeti ve batısında Adriyatik Denizi vardır. ²⁴⁸

Sanayi ve kültür merkezlerinden biri olan İşkodra adının, İliya dilinden "Skodra", Arnavutçadan ise "tepe" anlamındaki "Kodra" (günümüzde de aynı anlamda kullanılmaktadır.) kelimesinden gelmiş olduğu bilinmektedir.²⁴⁹ Coğrafi konumu itibariyle sağlam bir mevkiye yer alan İşkodra vilayeti, Makedonya hükümdarı Fhlip'in oğlu Büyük İskender tarafından kurulmuştur. ²⁵⁰

Kir Drin ve Boyona nehirleri ile çevrili olan İşkodra şehri, deniz seviyesinden 6 metre yükseklikte olup, Arnavutluk ile Karadağ sınırı üzerinde yer alan İşkodra Gölü'nün güneydoğu ucunda kurulmuştur. İşkodra Gölü Balkanlar'ın en büyük gölü olma özelliğine sahiptir.

3. 1. 2. Osmanlı öncesi İşkodra

Hemen gerisinde Trabaş Dağı'nın bulunduğu bir tepe üzerinde bölgeye hakim bir konumda kurulmuş olan İşkodra Kalesi, İlirler, Roma, Venedik ve Osmanlı döneminin izlerini taşımaktadır. Nitekim bu durum bize bölgenin sahip olduğu konum itibariyle önemini göstermektedir. İşkodra Kalesi etrafı sularla çevrilmesinin ardından kale-şehir özelliğine sahip olmuştur. Şehri çevreleyen suların toplam uzunluğu 880 metre olup kalenin içi 35 dönümlük bir alan kadardır. Kalenin bu müstahkem vaziyeti için Fatih Sultan Mehmet'in "bu şahin yuvasını yapan ne güzel yere kondurmuş" sözlerini sarf ettiği ileri sürülmektedir.²⁵¹

İşkodra kale-şehir olma özelliğine ilaveten Boyona Nehri aracılığıyla Adriyatik Denizi'ne bağlantısı olmasından dolayı stratejik öneme de sahip olmuş, ayrıca deniz ulaşımına imkân veren bir iç liman şehri olarak da değerlendirilmiştir.²⁵²

²⁴⁷ Kaytan, Gizem, Balkan Savaşlarında İşkodra Müdafası, (Edirne: 2018), 6-7; Machiel, Kiel, (2001), İşkodra, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, C.23), 433-434.

²⁴⁸ Sırrı, Hasan, (1309), *age.*, 16; Mehmet, Eşref, (1325), *age.*, 24-26; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 181-182.

²⁴⁹ Kaytan, Gizem, (2018), *age.*, 7.

²⁵⁰ Eylül, Ahmet, Kelil, Süleyman (2021), 1830-1835 İşkodra İşyerinin Rumeli'ye Etkisi, (BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, 2021, C.3, S.2), 163.

²⁵¹ İlkay, Erken, İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı, (Samsun: 2014), 7.

²⁵² İlkay, Erken, (2014), *age.*, 7.

Genel olarak engebeli bir arazi yapısına sahip olan İşkodra'nın en yüksek dağı, şehrin kuzey kısmında yer alan ve halkın "Marmaray" dediği Arnavutluk Alpleri veya İşkodra dağlarıdır.²⁵³

3. 1. 3. İşkodra'da şehir ve nüfus

Balkan coğrafyasının önemli şehirleri arasında yer alan İşkodra 1279 (1862-1863) tarihli esere göre İşkodra, Draç, Avlonya sancaklarına; 1309 (1891-1892) esere göre İşkodra ve Drac olmak üzere iki sancağa ayrılmaktadır. 1325 tarihinde de İşkodra ve Drac adına iki sancaktan bahsedilir. İşkodra sancağı İşkodra, Leş, Tuz, Merdita, Puka kendi adında dört kaza ve bu kazalara bağlı Dağkenarı (12 köy), İşkodra merkez (26 köy), Kranya (11 köy), Boyona (14 köy), Drin (15 köy) ve Şenkin nahiyeleri yer almaktadır. Draç sancağı; Draç, Tiran, Akçahisar, Kavaye, Şayak adında beş kaza ve bu kazalara bağlı 282 nahiye vardır.

Tablo 3. 1. "Mükemmel ve Mufassal Atlas" Eserine Göre İşkodra Vilayetinin Kazaları ve Nahiyeleri²⁵⁴

Kaza Derecesi	Kazaları	Nahiyeleri	Köy Adedi
İŞKODRA SANCAĞI			
	İşkodra	İşkodra Merkez Dağkenarı Kranya Boyana Drin Şenkin	26 12 11 14 15 -
3	Leş	Leş Merkez Zadrima Leş Malisyası	5 33 6
2	Tuz	Kaza Merkezi	24

²⁵³ İlkey, Erken, (2014), *age.*, 8.

²⁵⁴ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 20-21; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26-27.

3	Meredita, Merkez: Uruş	-	-
3	Puka	Kaza Merkezi	46
DRAÇ SANCAĞI			
	Draç	Liva Merkezi	6
2	Tiran	Kaza Merkezi	101
3	Akçahisar	Akçahisar	57
	Merkez: Krona	Kışla	5
2	Kavaye	Kaza Merkezi	57
3	Şayak	Şayak Merkez	44
		Prez	5
		İşim	7

Tablo 3. 2. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerine Göre İşkodra'nın Nüfusu²⁵⁵

	1289 (1872-1873) Hafız Abdullatif Efendi	1309 (1891-1892) Osmanzade H. Vassaf	1309 (1891-1892) Hasan Sırrı	1323 (1905-1906) Abdurrahman Şeref	1325 (1907-1908) Mehmet Eşref
İşkodra Vilayeti	500.000	-	-	-	294.100
İşkodra	-	25.000	45.000	25.000	36.000
Drac	-	-	-	-	6.000
Avlonya	-	-	-	-	-

²⁵⁵ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 20-21; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26-27; Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 37-38; Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 36; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 181-182.

Tablo 3. 2.'e bakıldığında Avlonya sancağının nüfus bilgisine incelediğimiz eserlerde yer verilmediğini görmekteyiz. İşkodra vilayetinin nüfusu 1.279'da 500.000, 1325'te 294.100 raddelerindedir. İşkodra sancağının nüfusu aynı tarihli iki eserde büyük fark ile 25.000-45.000 olarak verilmiştir. 1323 tarihinde nüfus istikrarını koruyarak 25.000 raddelerinde kalmaktadır. 1325'e gelindiğinde ise nüfusta az da olsa bir artış görülür.

3. 1. 5. Mahsulleri, arazi durumu, sanayi ve hayvanatı

İşkodra vilayetinin arazisi dağlık ancak bir o kadar verimlidir. Boyona, Drina, Matta, İşmi, İşkombi nehirlerinin vilayet dahilinde bulunması tarım ve verim için oldukça önemli olmuştur. Başlıca mahsulatları pirinç, tütün, arpa, buğday, küküroz, keten ve emsali ürünlerdir. Sahile yakın mevkilerinde hayli zeytin ağacı bulunduğundan zeytinyağı üretimi de elverişlidir.²⁵⁶

Sanayi ve ticaret ürünleri ise ipekli çarşaf, bez, kilim ve bakırdan ibarettir. Savaşçı bir halka sahip olan İşkodra vilayetinde silah üretimi de meşhurdur.²⁵⁷

3. 2. Yanya Vilayeti

3. 2. 1. Yanya adı ve coğrafi konumu

Şehrin kuruluşu ve ismi hakkında çeşitli rivayetler mevcuttur. Bunlardan birine göre şehir, John Cantacuzene döneminde onun adına yaptırılan manastırdan adını alır.²⁵⁸ Bir diğer rivayete göre ise halen Arslan Paşa Camii'nin bulunduğu yerde yer alan eski Yoannis Prodromos Manastırı'ndan geldiği yönündedir. Kaynaklarda Yanya adı Yanina, Joannina, Joanina şeklinde yer alırken genellikle telaffuzu Yanina olarak görülmektedir.²⁵⁹ Günümüzde şehir Lonnina (Jonnina) şeklinde anılır. İngilizler bu kenti Yanina, Jonnina veya Yânnina şeklinde telaffuz etmiştir.²⁶⁰ Yanya'nın İtalyanca ifadesi Giannina veya Gianina şeklindedir.²⁶¹ Türkler ise bu bölgeye Arnavutlardan işittikleri Janina isminden hareketle olsa gerek Yanya demişlerdir.²⁶²

Şehrin kuruluşuna ilişkin de çeşitli tartışmalar mevcuttur. Tahminlerin odağında dönemin idarecisi olan ve şehrin adını oradan aldığı varsayılan John Cantacuzane bulunmaktadır.²⁶³ Kiel'e göre Yanya, ortaçağda Lonnina ismi ile eski Lonnis Prodromos Manastırı çevresinde gelişme göstermekte ve ilk olarak 673 tarihli Navpaktos Konsilinin kayıtlarında piskoposluk

²⁵⁶ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 25-26; Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 37-38.

²⁵⁷ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 25-26; Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 37-38; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 181.

²⁵⁸ Erken, İlkay, Yanya Sancağı İdari Yapı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913), (Ankara: TTK Yayınları, 2021), 195-205.

²⁵⁹ Erken, İlkay, (2021), *age.*, 195-205.

²⁶⁰ Erken, İlkay, (2021), *age.*, 196.

²⁶¹ Erken, İlkay, (2021), *age.*, 196.

²⁶² Erken, İlkay, (2021), *age.*, 195-205.

²⁶³ Erken, İlkay, (2021), *age.*, 195-205.

merkezi olarak geçmektedir. Benzer bilgiler Ardel tarafından da ele alınmış ancak İlker Erken bu bilgileri yalanlar nitelikte yakın dönemde(2007) şehirde ele geçirilen gümüş sikkelerden hareketle burasının daha M. Ö. 350-338 yıllarında yerleşime açık bir yer olduğu tahmin edilmektedir.²⁶⁴

Yanya vilayetinin kuzeyinde Manastır ve İşkodra, doğu ve kuzeydoğusunda Manastır vilayeti ve güneydoğusunda Terhale (Tırhala) kıtası ve güneyinde Narda Körfezi bulunur. Otranto Boğazı, Adriyatik ve Yunan Denizi'ne de sahili vardır.²⁶⁵ Deniz seviyesinden 520 metre yükseklikte ve kendi adıyla anılan gölün batı kıyısında bir platonun üzerinde kurulmuştur.²⁶⁶ Yanya gölünün kuzeybatısında Mitsikeli²⁶⁷ Miçikeli, Mitzikeli, Micikeli, Micicbeli, Miçakil, Mitcebekelli şeklinde telaffuz edilen bir dağ silsilesi yer almaktadır.²⁶⁸ Bölgenin en meşhur mevkileri arasında Narde körfezi ağzında bulunan Avlonya, Korfo kanalı üzerinde bulunan Ayasranda ve daha aşağıda Parga iskelesidir.²⁶⁹

Yanya vilayetinin coğrafyası 1308/1890 tarihi vilayet salnamesinde şu şekilde tasvir edilmektedir:

“Yanya vilayeti Avrupa-i Osmanide ve mülhakat itibariyle Venedik sevhilini teşkil eder. Tûlunu bir havza dâhilinde olup Leskovik, Koniçe, Filât, Aydonat ve Maçova kazalarıyla Zagor ve Korindos nahiyelerinden müteşekkil nefis Yanya ile Ergeri, Berat, Preveze sancaklarını havidir. Daire-i vilayet şarken ve cenuben Yunanistan ve garben Adriyatik Denizi ve şimalen Manastır ve İşkodra ve nefis merkez kazası şarken Maçova cenuben Loros ve garb-ı cenubisi Aydonat, Filât ve şimalen Koniçe ve Leskovik kazalarıyla mahduttur. Nefis Yanya kazası şimalden cenuba 70 kilometre 14 saat ve şarkdan garba 55 kilometre 11 saat mesafeyi havi olup muhit idaresi takriben 66 saattir. Bütün vilayetin şimalinden cenubuna müteveccih olan tûlu 240 kilometre 48 saatten ve arzı 90 kilometre 18 saatten ibaret olduğu gibi harita üzerinde vaz-i coğrafyası Afrika'ya müşâbihdir. Buraya kadar bazı kanun-i sani ve bazı da şuabatta nüzul eder ise de devam etmeyip kanun-i sanide hükmünü icra eden soğuk taht-ı el sagir üç ve yaz mevsiminde harareti nadiren 29 dereceye varır. Yanya'nın merkezi sath-ı bahrın 648 metre irtifa'nda ve Dersaadet-i mebdai tûl itibariyle 8 derece 7 dakika tûl-i garbisinde ve 39 derece 40 dakika arz-ı şimalide ve mevkii topografyası oldukça basit ve fusûl erba'anın mütesâvi ahkâm ve i'tidâli büsbütün de havası latif ve terkini keskin araziden ibaret küçük küçük sutûh mestûye ve cânib-i garbiyesi ârızîli ve müteselsil tepeler ve şimal-i cenubiyesi

²⁶⁴ Ayten, Ardel, Osmanlı Belgelerinde Yanya, (İstanbul: ALSAR, 2021), 26-32; Erken, İlker, (2021), *age.*, 195-205.

²⁶⁵ Hafız Abdullatif Efendi, (1289), *age.*, 38; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 179-181.

²⁶⁶ Erken, İlker, (2021), *age.*, 195-205; Pambotis (Pamvotis) gölü de denir.

²⁶⁷ Hafız Abdullatif Efendi, (1289), *age.*, 38; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 179-181.

²⁶⁸ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Erken, İlker, (2021), *age.*, 198.

²⁶⁹ Hüseyin Hüsnü, (1312), *age.*, 60.

de bir takım vadiler ile ârızıda olan bir arazinin nokta-i mutavassitesinde bulunuyor. Bu şehre Yanya ismi ve tabirinin vecih itlâkına dair bir kevne-i malumat-i tarihiye ve rivayet-i mevsuteye iktirân olunamamıştır...”²⁷⁰

3. 2. 2. Yanya’da şehir ve nüfus

II. Murat zamanında Osmanlı topraklarına katılan Yanya’nın sınırları 1875 yılında vilayet; merkez sancakla birlikte beş sancaktan ve yirmi kazadan meydana gelmiştir. Yanya sancağına bağlı Koniçe, Delvine, Filât, Aydonat; Ergiri sancağına bağlı Lapdos, Premedi, Tepedelen, Balibagos; Tırhala sancağına bağlı Yenişehir, Golos, Gardiçe, Çatalca, Alasonya, İrmiye; Preveze sancağına bağlı Loros, Margiliç; Berat sancağına bağlı Avlonya, İskarapar, İsteniçe kazaları bulunuyordu.²⁷¹

1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile Tırhala ile Preveze’den bazı yerlerin Yunanistan’a verilmesi Yanya sınırlarının ve nüfusunun değişmesine sebep olmuştur.²⁷²

Tablo 3.3. 1895 yılı itibariyle Preveze nüfusu şöyledir.²⁷³

	Erkek	Kadın
Rum Ortadox	5168	4840
Müslüman	3512	3097

Yanya vilayeti 1279 (1862-1863)²⁷⁴ yılında Ergiri, Tırhale, Preveze, Berat sancaklarına, 1309 (1891-1892)²⁷⁵ yılında Yanya, Ergeri, Berat, Laskovik, Preveze sancaklarına, 1312 (1894-1895)²⁷⁶ yılında Yanya, Berat, Ergiri ve Leskovik sancaklarına ayrılmaktadır. 1325 (1907-1908)²⁷⁷ yılında ise Yanya, Ergiri, Berat, Preveze ve Avlonya sancaklarına ayrılmıştır.

Yanya sancağı 6 kaza 439 köyden oluşmaktadır. Bunlar; Yanya (223 köy), Aydonat (62 köy), Filât (68 köy), Maçova (3 köy), Leskovik (49 köy) ve Koniçe (34 köy)’dir. Ergiri sancağına bağlı 6 kaza ve 959 köy bulunmaktadır. Ergiri (66 köy), Delvine (38 köy), Premedi (741 köy),

²⁷⁰ H.1308/M.1890 Yanya Vilayet Salnamesi, 115-116.

²⁷¹ Nizamoğlu, Yüksel, Yanya Vilayetinin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları, (2013), 199-200.

²⁷² Nizamoğlu, Yüksel, (2013), *age.*, 199-200.

²⁷³ Ali, Cevad, Memalik-i Osmaniye Coğrafyası, 1892 (1313), 238-240.

²⁷⁴ Hafız Abdullatif Efendi, (1289), *age.*, 38.

²⁷⁵ Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 34-35.

²⁷⁶ Hüseyin Hüsnü, (1312), *age.*, 60.

²⁷⁷ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 26-28.

merkezi Voştine olan Pogun kazası (38 köy), Tepedelen (63 köy) ve merkezi Koç olan Korvaleş kazası (13 köy) yer alır. Preveze sancağına bağlı 3 kaza 175 köy vardır. Bunlar; Preveze(36 köy), Loros (68 köy) ve Margliç (71 köy)'tir. Yanya vilayetinin bir diğer sancağı Berat ise, Berat (318 köy), Avlonya (71 köy), Loşine (315 köy) ve Iskrapar (101 köy) kazalarına ayrılmaktadır.²⁷⁸

Tablo 3. 4. “Mükemmel ve Mufassal Atlas” Eserine Göre Yanya Vilayetinin Kazaları ve Nahiyeleri²⁷⁹

Kaza Derecesi	Kazaları	Nahiyeleri	Köy Adedi
YANYA SANCAĞI			
	Yanya	Yanya Merkez	136
		Zagor	46
		Korindos	41
3	Aydonat	Kaza Merkezi	62
3	Filât	Kaza Merkezi	68
3	Maçova	Kaza Merkezi	3
3	Leskovik	Kaza Merkezi	49
3	Koniçe		34
ERGİRİ SANCAĞI			
	Ergiri	Liva Merkezi	66
2	Delvine	Sarandoz	38
2	Premedi	Premedi Merkez	713
		Fraşer	28
3	Pogun, Merkez: Voştine	Kaza Merkezi	38

²⁷⁸ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 26-28.

²⁷⁹ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 20-21; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 26-27.

3	Tepedelen	Kaza Merkezi	63
3	Korvaleş Merkez: Koç	Himara Merkez Korvaleş	13 -
PREVEZE SANCAĞI			
	Preveze	Merkezi Liva	36
1	Loros	Loros Merkez Cimrinik	60 8
2	Margliç	Margliç Merkez Parga Fenar	50 3 18
BERAT SANCAĞI			
	Berat	Berat Merkez Malkasra	318 -
1	Avlonya	Kaza Merkezi	71
3	Loşine Merkez: Fihri	Loşine Merkezi Fîr	315 -
3	Iskrapar, Merkez: Gostiniçka	Kaza Merkezi	101

Tablo 3. 5. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerine Göre Yanya'nın Nüfusu²⁸⁰

	1289 (1862-63) Hafız Abdullatif	1309 (1891-92) Osmanzade H. Vassaf	1309 (1891- 92) Hasan Sırrı	1312 (1894- 95) Hüseyin Hüsnü	1323 (1905-06) Abdurrahman Şeref	1325 (1907- 08) Mehmet Eşref
--	--	---	---	---	---	--

²⁸⁰ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 26-28; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 33; Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 38; Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 34-35; Hüseyin Hüsnü, (1312), *age.*, 60; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 179-180.

Yanya Vilayeti	1.100.000	-	-	-	-	527.000
Yanya	-	30.000	20.000	40.000	30.000	40.000
Ergiri	-	-	-	-	6.000	8.100
Berat	-	-	-	-	5.000	10.000
Preveze	-	-	-	-	-	8.000

Tablo 3. 5. 'da görüldüğü üzere 1289²⁸¹ yılında Yanya vilayetinin toplam nüfusu 1.100.000 kadardır.1309²⁸² tarihli iki eser incelendiğinde toplam nüfus bilgisine rastlanılamamıştır. Ancak Yanya sancağının nüfusuna 30.000 ve 20.000 şeklinde yer verilmiştir. Aynı dönem kaynakları olmasına rağmen bu rakamlardaki farklılık, muhtemel nüfus sayımının doğru aktarılması konusunda tutarlılık barındırmamaktadır. Üç yıllık bir zaman diliminde nüfusta artış gözlenmektedir. 1312²⁸³ yılına ait incelemiş olduğumuz kaynak genel nüfus sayımına dair bilgilere yer vermese dahi Yanya sancağının nüfusu 40.000 olarak geçmektedir. Abdurrahman Şeref'in 1323²⁸⁴ tarihli eserinde Yanya sancağının nüfusunda yeniden bir düşüş görülmektedir. Eserde Yanya nüfusu 30.000 olarak verilmiştir. 1323 öncesi incelenen kaynaklarda yalnızca Yanya sancağının nüfusuna dair bilgiler yer alırken bu eserde Ergiri sancağının nüfusu 6.000 ve Berat sancağının nüfusu ise 5.000 olarak verilmiştir. 1325²⁸⁵ tarihli kaynak bizlere bütün sancakların nüfusunu vermektedir. Toplam nüfus 527.000 olarak verilse de sancakların ayrı ayrı verilen toplam nüfusu ile örtüşmemektedir. Yanya sancağı 40.000, Ergiri sancağı 8.100, Berat sancağı 10.000 ve Preveze sancağı 8.000'lik nüfusa sahiptir.

3. 2. 3. Mahsulleri, arazi durumu, sanayi ve hayvanatı

XX. yüzyıl başlarında vilayetin arazisi 17.900 km^2 raddelerindedir.²⁸⁶ Yanya bölgesinde buğday, arpa, keten, zeytin, limon ve portakal yetişmektedir. ²⁸⁷ Yanya sancağı zahiresi, zeytini, peyniri ve yapağısı (yapağı: kırılmış koyun yünü) ile meşhurdur. Sanayisi pek gelişmemiştir ancak aba, kilim ve bazı sırmalı elbise ile gümüş kaplar ve güzel silahlar imal edilmektedir. Bunların yanı sıra kalemtraş, şayak, kilim, ve çorap sanayisi vardır. ²⁸⁸ Bal üretiminin de yapıldığı görülen bu vilayetin güneyinde zeytinlikleri çoktur. Ergeri sancağında tütün ticareti

²⁸¹ Hafız Abdullatif Efendi, (1289), *age.*, 38.

²⁸² Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 34-35; Hasan Sırrı, (1309), *age.*, 15-16.

²⁸³ Hüseyin Hüsnü, (1312), *age.*, 60.

²⁸⁴ Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 179-181.

²⁸⁵ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 26-28.

²⁸⁶ Mehmet, Eşref, (1325), *age.*, 26-28.

²⁸⁷ Abdurrahman, Şeref, (1323), *age.*, C.2, 179-181.

²⁸⁸ Hafız Abdullatif Efendi, (1289), *age.*, 38; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 179-181.

yapılmaktadır. Berat sancağının civarında kükürtlü ve demirli kaplıcalar da meşhurdur. Vilayetin adını aldığı Yanya gölünde çok fazla tatlı su balığı çıkarılmaktadır. Avlonya sancağı, Adriyatik Denizi sahilinde Berat kasabasına 12 saat mesafede işlek bir iskeledir. Senede 1 milyon kıyve zeytinyağı üretilir. Zift madeninden senede 4-5 yüz bin kıyve zift ihraç edilmektedir. Sanayi geliri bu yüzyılda 300.000 ve gideri 80.000 Osmanlı lirası raddelerindedir.²⁸⁹

3. 3. Bosna ve Hersek Vilayeti

3. 3. 1. Bosna Hersek adı ve coğrafi konumu

Bosna 42° 25" ile 45° 16" kuzeyde ve 35° 24" ile 18° 45" doğu arasında yer alır.²⁹⁰ Bosna Hersek Balkanlar'da 51.197km² ²⁹¹yüzölçümü ile kuzey, batı ve güneyde Hırvatistan, doğuda Sırbistan yine güneyden Karadağ ile çevrili Adriyatik Denizi'ne (Neum şehrinin bulunduğu yerde) 20 km kıyısı olan bir ülkedir.²⁹² Jeopolitik açıdan çok önemli bir coğrafyada yer alan Bosna Hersek Kator Körfezi'nden başlayarak Dinar Alpleri silsilesini takip ederek kuzeybatıya ilerleyip, Avusturya toprağı içinde bir burun teşkil ettikten sonra kuzeyde Sava Nehri ve doğuda Drina Nehri'ne ulaşmış olur. ²⁹³ Şüphesiz Bosna'ya hayat veren sular Drina ve Sava ile sınırlı kalmayıp Krko, Kupa, Una, Vrbas, Bosna nehirleri de önemli konumdadır.

Hersek bu günkü Bosna Hersek Cumhuriyeti'nin bir kısmını oluşturmaktadır. Hersek kelimesinin kökü, "dük" anlamına gelen, Almanca "herzok" kelimesine dayanmaktadır. Bu unvan XV. yüzyıl ortalarında derebeylik sisteminde yer alan güçlü toprak sahipleri için kullanılmıştır.²⁹⁴

3. 3. 2. Osmanlı öncesi Bosna ve Hersek

Bosna kelimesi, Sava Nehri'ne dökülen Bosna suyundan gelmektedir. Hersek ise Ortaçağ sonlarında burada kurulan Hercegovina Du Krallığı'ndan adını almıştır.²⁹⁵ Vahşiliği ile meşhur olan Dalmat kavminin yaşadığı Bosna kıtası Miladın 37. yılında Romalıların üstün gayretiyle ele geçirilmiş ve belli kavimlere ev sahipliği yapmıştır. Arkeolojik kazılardan edinilen bilgilere

²⁸⁹ Mehmet, Eşref, (1325), *age.*, 26-28; Hasan, Sırrı, (1309), *age.*, 15-16; Abdurrahman, Şeref, (1323), *age.*, 179-181.

²⁹⁰ Hasanoğlu, Ergün, Bosna-Hersek Yahut Osmanlıların Alsas-Loren'i, (Balkan Araştırmaları Estitüsü Dergisi, 2015, C.4, S.1), 142.

²⁹¹ Yüzölçümü İslam Ansiklopedisinde 51.129 km², 1312 tarihli eserde ise takriben 55.000 kilometre olarak verilmiştir. Bkz. Hüseyin Hüsnü (1312), *age.*, 64-65; Djurdjev, Branislav, Bosna-Hersek, (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi, 1992, C.6), 297-299.

²⁹² Özder, Adem, Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nde Coğrafyanın Halk Kültürüne Etkisi, (Marmara Coğrafya Dergisi, 2012, S.25), 119.

²⁹³ Yıldırım, Filiz, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bosna Eyaleti Nehir Coğrafyası, (Van: Van YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2022, S.56,) 98.

²⁹⁴ İbrsimovic, Kenan, Osmanlı Devleti Öncesi Hersek'in Kısa Tarihi, (Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi), 149-150; Djurdjev, Branislav, (1992), *age.*, 98.

²⁹⁵ Yücetürk, Zemzem, İlk Vilayet Salnamesi Olan 1283 (1866-1867) Tarihli Salnameye Göre Bosna'nın İdari Yapısı, (Karadeniz Araştırmaları, 2018), XV/59.

göre Taş Devri'nde bu bölgede yaşayan topluluklar olduğu ve boyunduruk altında yaşam sürdükleri ortaya çıkmaktadır.²⁹⁶ Kuzeyde Sava Nehri ve Avusturya, batıda Sırbistan ve Kosova vilayeti, güneydoğuda Karadağ ile etrafı çevrilmektedir. Bosna Hersek bölgesinin sırp ve dağlık olması savunma bakımından avantajlı olsa da bölgeye yapılan hareketlerin önüne geçilememiştir. 437 yılında Bosna Hersek'te Drina Nehri'nin batısındaki topraklar Batı Roma İmparatorluğu'na, doğusundaki topraklar ise Doğu Roma İmparatorluğu'na kalmıştır. Romalılar bu bölgede İliryalılardan sonra hüküm sürmektedir.²⁹⁷ Batı Roma İmparatorluğu Bosna Hersek'te yaklaşık 476'ya kadar hüküm sürmüş, 6. yüzyıl sonlarına kadar da Slav kabilelerinin ilk yerleştikleri bölge olmuştur. Bosna Hersek 537'den sonra Bizans ve yerli hanedanların hâkimiyeti altına girmiştir. Sınırlar sürekli Gotlar gibi barbar kabilelerin istilalarına maruz kalmış, Ostrogotlar olarak da bilinen bu kabile Bizans hâkimiyetine kadar bu topraklarda var olmayı başarmıştır.²⁹⁸ Bizans İmparatoru Büyük Justinian'ın gayretleri ile bu barbar kabileler Bosna Hersek topraklarından uzaklaştırılmıştır.

6. yüzyıl başlarında bölgeye gelen Avar ve Slavlar demografik yapı başta olmak üzere Her bakımdan olumsuz etkileri de beraberinde getirmiştir. Bizans İmparatoru VII. Kostantin'in (905-959) "De Administrando İmoerio" adlı eserinde Hersek bölgesi ilk defa "Him, Hum Chekmania (Terra De Chelmo)" olarak zikredilmektedir.(Kenan, s.153-154)

3. 3. 3. Osmanlı döneminde Bosna ve Hersek

Bosna toprakları 1463 yılında Sultan Mehmet Han tarafından fethedilmiş ve hemen fethinin ardından bu topraklar üzerinde bir sancak kurulmuştur.²⁹⁹ Tam 415 yıl boyunca Osmanlı hakimiyeti altında kalan Bosna Hersek Osmanlı Umumi Coğrafya eserlerinde şu şekilde yer almaktadır;

Abdurrahman Şeref'in 1323 (1905-1906) tarihli eserinde, Bosna ve Hersek kıtası başlığı altında;

Bosna ve Hersek kıtası şimalen Avusturya'dan tefrik eden Sava suyu ve şarken Sırbije'den ayrılan (Drina) çayı ve cenuben Yenipazar geçidi ver Kosova vilayetiyle Karadağ hükümeti ve garben dahi Avusturya'nın Dalmaçya eyaletiyle mahdut olup idaresi muvakkaten ba muahediz-i mahsusa Avusturya hükümetine terk olunmuştur.

²⁹⁶ Lamba, Mustafa; Hisoğlu Koç, Tuğçe, Bosna Hersek Devleti'nin yönetsel yapısı, (Uluslararası yönetim Akademisi Dergisi, 2022, C.5, S.1), 75; İbrisimovic, Kenan, *age.*, 149-151; Hasanoğlu, Ergün, (2015), *age.*, 147.

²⁹⁷ Lamba, Mustafa; Hisoğlu Koç, Tuğçe, Bosna Hersek Devleti'nin yönetsel yapısı, (Uluslararası yönetim Akademisi Dergisi, 2022, C.5, S.1), 75; İbrisimovic, Kenan, *age.*, 149-151; Hasanoğlu, Ergün, (2015), *age.*, 147; Djurdjev, Branislav, *age.*, 297-298.

²⁹⁸ İbrisimovic, Kenan, *age.*, 149-151; Djurdjev, Branislav, *age.*, 297-298.

²⁹⁹ Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 36-37; Djurdjev, Branislav, *age.*, 297; Lamba, Mustafa, Hisoğlu Koç, Tuğçe, (2022), *age.*, 76.

İşbu kıta alalyevm kesira cebal olup hasten garbı cenubi semti olan Hersek kısmı büsbütün dağlıktır. (Alp Dinarın) ve (Alp Boşnak) silsile-i cebali ve fîrû' her tarafı ihata etmiştir.

Karadağ dahi bu silsileye mensup olan şua bandandır.

İşbu dağlardan nebean eden (Una) ve (Verbaz) ve (Bosna) ve (Drina) ırmakları Sava suyuna menzum olup Hersek'ten marur eden (Narenta) nehri dahi mecra-i esfali Dalmaçya'da olmak üzere Adriyatik Denizi'ne cari olur.

Bu memleketin madeni ve ormanı ve meraları çok ise de maruf ve sanayi pek ileri gitmediğinden bunlardan layığıyla istifade olunamamaktadır. Ziraat müterakkidir.

Saray Bosna- (Saray Bosna) 45.000 nüfuslu belde-i cesime olarak kendi ismiyle müsemmi bir ırmak kenarında vaki olup merkez vilayettir.

(İzbornik) Sırbistan hududunda ve Drina üzerinde kain merkez livadır.

(Travnik) müstehakim bir liva merkezi olarak civarında demir madeni vardır.

(Banaluka) Verbas Nehri kenarında kezalik sancak merkezdir.

(Bihke) Una çayı üzerinde kain kezalik liva merkezdir.

(Mostar) Hersek kıtasının merkezi olarak münbit bir vadide cesim bir beldedir.³⁰⁰

Hasan Sırrı 1309 (1891-1892) tarihli eserinde Bosna vilayeti hakkında;

Bosna Vilayeti- Bosna vilayetinin şimalinde Avusturya, şarkında Sırbistan memleketleriyle Kosova vilayeti, şark-ı cenubiyesinde Karadağ memleketi, garb-ı cenubiyesiyle garb tarafında da yine Avusturya memaliği vardır. Başlıca (Bosna)ve (Hersek) kısımlarından mürekkep olup Bosna şimalinde, Hersek cenubundadır. Muvakkaten Avusturya'nın işkal-i Askeriyesi altında ise de muahedeler hükmünce Devlet-i Aliye'nin mülküdür. Alp Boşnak dağları bu vilayet dahilindedir. Merkez vilayet Bosna suyu üzerinde kain ve 70,000 nüfusu havi Bosna şehridir. Bosna kısmının diğer meşhur mevaki (Banaluka) ,(Travnik) ve Hersek kısmının meşhur mevki (Mostar)dir.³⁰¹

Bir başka Osmanlı yazarı olan Osmanzade Hüseyin Vassaf yine 1309 tarihli eserinde Bosna Hersek vilayetini şu şekilde tasvir etmektedir.

³⁰⁰ Abdurrahman, Şeref, (1323), *age.*, C.2, 186-188.

³⁰¹ Hasan, Sırrı, 1309 (1891-1892), *age.*, 17-18.

29- üçüncüsü Bosna ve Hersek vilayetidir ki bu vilayet mevken Avusturya Devleti'nin işgal-i askerisi tahtında bulunmaktadır.

Vilayet-i mezkure Bosna-i Saray, İzvornik, Travnik, Banaluka, Bihke, Hersek sancaklarını havi olup merkez idaresi "70" bin nüfusu havi (Bosna-i Saray) şehridir.

Mezkur şehir "866" sene-i hicriyesinde Sultan Mehmet Han aliye el-rahmet ve el-gufran hazretlerinin feth ve tezhir buyurdıkları beldedendir.³⁰²

Hüseyin Hüsnü 1312 (1894-1895) tarihli eserinde;

Avrupa-i Osmani'nin garb-ı şimalisinde kain (Bosna ve Hersek) kıtası vilayet-i şahane mesellü bir takım sancak ve kaza ve nahiyelere münkasım olarak mukata Avusturya ve Macaristan hükümeti tarafından idare olunur (mesaha-i sathiyesi takriben 55 bin kilomete terbianda olup miktar-i nüfusu da (1) milyon 158.000 raddesindedir. (Bosna)nın merkez idaresi (50 bin nüfuslu) (Malaska) suyu üzerine mebni (Saray) şehridir. Bilâd-ı meşhuresi kendi isimlerindeki sancakların merkezlerini teşkil eden (Travnik, Banaluka, Bihke) kazalarıyla (İzvornik) sancağı merkezi olan (Tuzla) mevki ve bir de Sava üzerindeki (Prut) iskelesidir. Garb-ı cenubide kain (Hersek) kazasının merkez idaresi (Naretva) suyu üzerinde kain (Mostar) kasabasıdır. Vidin üzerindeki (Kilik) limanı ve (Tirobin) (ve Gaçuka) mevkileri müstakim ve marufyerleridir.³⁰³

Hafız Abdullatif 1289 (1872-1873) tarihli eserinde;

Rumeli-i Şahane'nin havi olduğu vilayetten dördüncüsü Bosna vilayeti olup şarken Sırbistan şimalen Sava Nehri ve Avusturya hududu garben Avusturya'nın Dalmaçya eyaleti cenuben Karadağ ve İşkodra ve Prizrin vilayetleriyle mahdut olunmuştur.

Merkez idaresi Saray Bosna nam-ı şehir olarak Hersek, İzvornik, Banaluka, Bihke, Yenipazar, Travnik sancakları dahil idaresi bulunup (1.130.000) nüfusu müştemildir.

Mahsulat-ı arziyesi buğday , alef, tabir olunur bir nevi hububat olup edevat nehasiye ve hududiye ve bıçak meşellü alet-i harbiyenin nevai ve pamuk ve şayak ve aba ve keten bezi ve bunlardan nesc olunur. Eşya-i sairesi dahi hasılat-ı sanaiyesindedir.³⁰⁴

³⁰² Osmanzade, Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 36-37.

³⁰³ Hüseyin Hüsnü, (1312), *age.*, 64-65.

³⁰⁴ Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 37.

3. 3. 4. Bosna ve Hersek'te şehir ve nüfus

Balkanlar kültürel ve dinsel bağlamda İslam ile Hristiyanlığın iç içe geçtiği zaman zamansa keskin bir şekilde ayrıldığı çok uluslu bir bölge olmuştur. ³⁰⁵ Merkez idaresi Saray Bosna olan şehir, H. 1279 (M.1862-1863) tarihli esere göre Hersek, İzvernik, Banaluka, Behke, Yenipazar, Travnik sancaklarına ayrılmaktadır. Aynı eserde Bosna-Hersek nüfusu 1.230.000 olarak verilmiştir. 1312 tarihli bir kaynakta ise nüfus 1.558.000 raddelerindedir. Bosna'nın merkez idaresi 50.000 nüfuslu Malaska suyu üzerinde bulunan saray şehri olarak yer almaktadır. En meşhur mevkileri arasında kendi isimlerindeki sancakların merkezlerini merkezlerini teşkil eden Travnik, Banaluka, Behke kazalarıyla İzvernik sancağının merkezi olan Tuzla mevki ve birde Sova üzerindeki Prut iskelesidir. Güneybatıda bulunan Hersek kıtasının merkez idaresi Neretva Suyu üzerinde bulunan Mostar kasabasıdır. Vidin üzerindeki Kilik Limanı'yla Tirobin ve Gaçuka mevkileri en tanınmış olanları arasındadır. 1309 tarihli farklı eserlere göre merkez idare konumunda olan Saray Bosna'nın nüfusu 70.000-80.000 raddesindedir. Avusturya Devleti'nin himayesinde bulunan Bosna Hersek vilayeti bu dönemde Saray Bosna, İzvernik, Travnik, Banaluka, Behke ve Hersek sancaklarına ayrılmaktadır. Vilayet başlıca Bosna ve Hersek kısımlarından oluşup Bosna kuzeyinde, Hersek güneyinde yer almaktadır. Hersek kısmı büsbütün dağlıktır. Alp Dinarı, Alp Boşnak sıra dağları ve Karadağ bu silsileye mensup olmaktadır. Bu dağlardan çıkan Una, Vrbas, Bosna ve Drina ırmakları Sava Suyuna mensup olup Hersek'ten çıkan Neretva Nehri havzasıyla birleşerek Adriyatik Denizi'ne mensup olur.

Vilayet-i Hersek ili ya da Vilayet-i Hersek adını alan bu vilayetin nahiyeleri ve bu nahiyelerdeki nefsi bazar ve kaleler şunlardır: nefsi bazar-ı Belgrad ile nahiy-i Neretva; nefsi bazar-ı Köprü Hisar ile nahiy-i Mostar nam-i diğer Köprü Hisar; nahiy-i Drejnitsa; nahiy-i Bulagay (Blagay); nahiy-i Dabri; nahiy-i Trebinye; nahiy-i Gotsko; nefsi bazar-ı Tsernitsa ile nahiy-i Tsernitsa; nefsi bazar-ı Gorajde ile nahiy-i Gorajde; nahiy-i Vişevo; nahiy-i Osanitsa; nefsi bazar-ı Ustikolina ile nefsi Bistritsa; nahiy-i Zagorye; nahiy-i Tocevats; nahiy-i Kom; nahiy-i Nevesinye; nahiy-i Popvska (Popovo); nahiy-i Vidoška; nahiy-i Konats Polje; nahiy-i Onogošte; nahiy-i Vatnista; nefsi bazar-ı Yelaç ve nefsi bazar-ı Foça ile nahiy-i Sokol; nefsi bazar-ı Plyevlya nam-i diğer Taşlıca ile nahiy-i Kukany; nefsi bazar-ı Priyepolye ile nahiy-i Samobor; nahiy-i Dubštitsa; nahiy-i Bohoriç; nahiy-i Kava; nahiy-i Ştit; nahiy-i Veletin; nahiy-i Komiç; bu vilayette bulunan kaleler ise Tocevats, Mileçevo ve Samobor'dur.³⁰⁶

³⁰⁵ "Tarihsel olarak Bosna-Hersek'te üç büyük etnik grup bulunmaktadır. Bunlar: Boşnaklar (Müslümanlar), Hırvatlar (Katolik Hristiyanlar) ve Sırlar (Ortodoks Hristiyanlar)'dır. Bölgede bu üç etnik grup arasındaki gerilim hiç sona ermemiş ve oldukça kanlı savaşlara neden olmuştur. Gerilimin sona ermesi için uluslararası baskılar sonucu üç etnik grup arasında Dayton Barış Anlaşması imzalanmıştır. Dayton Barış Anlaşmasıyla; mevcut anayasal düzen, oldukça parçalanmış güçlü etnik güç paylaşımı hükümetine sahip "karmaşık federalist" bir sistem haline gelmiştir. Oluşturulan bu sistemle Bosna Hersek içerisinde; Bosna Hersek Federasyonu, Sırp Cumhuriyeti ve Brcko özerk bölgesi yer almaktadır." Bkz. Lamba, Mustafa; Hisoğlu Koç, Tuğçe, Bosna Hersek Devleti'nin Yönetel Yapısı, (Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 2022, C.5, S.1), 74.

³⁰⁶ Oruç, Hatice, 15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı, (Ankara: 2003).

H. 1325 (M. 1907-1908) tarihli Mehmet Eşref'in eserinde yer alan bilgilere göre Bosna vilayeti altı sancağa ve bu sancaklara bağlı kırk bir kazadan oluşmaktadır. Bosna sancağı Foça, Foyniça, Çelebipazarı, Visoka ve Vişegrad kazalarına ayrılmaktadır. İzvornik sancağı İzvornik, Belene, Bhrička, Graçaniçe, Maglay, Kladani, Vilasaniça, Srebreniçe ve Gradaçaç; Hersek sancağı Gaçka, Nüvesin, Bileke, Tirebin, Lubin, Liyobuşka, İstolaç ve Koniçe kazaların amensuptur. Banaluka sancağı Derbend, Gtradiška, Pridor, Prinyavor, Teşne ve Kostaniça kazalarına ayrılır. Zeniça, Glamoç, İhlevne, Jobçe, Jopanyaç, Bogonya (Akhisar), Prozor ve Yayça kazaları Travnik sancağına mensup kazalardır. Bihke sancağı; Krupa, Petrovaç, Saneski, Most, Sazin ve Klivaç kazalarına ayrılmaktadır.

Tablo 3.6. “Mükemmel ve Mufassal Atlas” eserine göre Bosna ve Hersek vilayetinin sancak ve kazaları.³⁰⁷

BOSNA VİLAYETİ	
Kaza Adı	İdare Merkezi
BOSNA SANCAĞI	
Foça	Aynı yer
Foyniça	Aynı yer
Çelebipazarı	Ruganiça
Visoka	Aynı yer
Vişegrad	Aynı yer
İZVORVİK SANCAĞI	
İzvornik	Aynı yer
Belene	Aynı yer
Bhrička	Aynı yer
Graçaniçe	Aynı yer
Maglay	Aynı yer
Kladani	Aynı yer
Vilasaniça	Aynı yer
Srebreniçe	Aynı yer

³⁰⁷ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 31-34; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 36-37.

Gradaçaç	Aynı yer
HERSEK SANCAĞI	
Gaçka	Metohiye
Nüvesin	Aynı yer
Bileke	Aynı yer
Tirebin	Aynı yer
Lubin	Aynı yer
Liyobuşka	Aynı yer
İstolaç	Aynı yer
Koniçe	Aynı yer
BALANUKA SANCAĞI	
Derbend	Aynı yer
Gtradişka	Aynı yer
Pridor	Aynı yer
Prinyavor	Aynı yer
Teşne	Aynı yer
Kostaniça	Aynı yer
TRAVNİK SANCAĞI	
Zeniça	Aynı yer
Glamoç	Aynı yer
İhlevne	Livno
Jobçe	Livno
Jopanyaç	Domne
Bogonya(Akhisar)	İskoble (Vakf)
Prozor	İskoble (Vakf)
Yayça	İskoble (Vakf)

BİHKKE SANCAĞI	
Krupa	Aynı yer
Petrovaç	Aynı yer
Saneski Most	Aynı yer
Sazin	Aynı yer
Klivaç	Aynı yer

Tablo 3. 6. bakıldığında genel olarak merkez idarenin nüfusu hakkında net bilgilere yer verildiği görülmektedir. Vilayet nüfusu değişen sınırlara yapılan göçlere bağlı olarak zaman zaman azalıp zaman zaman ise artmaktadır. H.1289 (M.1872-73) tarihli esere bakıldığında Bosna vilayetinin nüfusu 1.230.000 civarında verilirken, H.1309 (M.1891-92) tarihli iki eserde Saray Bosna sancağının nüfusu 70.000-80.000 raddelerindedir. Her ne kadar yakın bilgiler olsa da aradaki farkı bizleri yıl içerisinde nüfus değişimi mi oldu? Yoksa eserler tahmini rakamlar ile mi kaleme alındı? Soruları ile karşı karşıya bırakmaktadır. H.1312 (M.1894-1895) tarihli matbu kaynakta vilayet nüfusu 1.158.000 ve merkez idare olan Saray şehrinin nüfusu 815.000 olarak verilmekte ve diğer sancakların nüfus bilgilerine rastlanılmamaktadır. H. 1323 (M.1905-1906) yılında kaleme alınmış bir başka eserde sadece merkez idare Saray Bosna'nın 45.000 kişilik nüfusundan bahseder. 1309 tarihindeki nüfus bilgilerine göre yarı yarıya bir azalma söz konusu olmuştur. H. 1325 (M. 1907-1908) tarihinde yer alan nüfus verileri daha ayrıntılıdır. Vilayet nüfusu 1.591.000, Saray Bosna 42.000, Banaluka 14.000, İzvornik 12.000, Behke 4.300, Mostar 17.000 ve Travnik 6.600 olarak verilmiştir.

“ilk vilayet salnamesi olan 1283 (1866-1867) tarihli salnameye göre; Bosna vilayeti Osmanlı idaresinin son yıllarında Visoka, Foyniça, Çayniça, Vişegrad, Çelebipazar, Kladine kazalarından oluşan Saray Bosna sancağı; Tuzla, Maglay, Ma'a, Gradçaniça, Gradaçaç, Breçka, Brelina, İzvornik, Srebreniça ve Birçe kazalarından oluşan İzvornik sancağı; Travnik, Yayçe, Akhisar, Glamoç, İhlivne kazalarından Travnik sancağı; Banaluka, Gradiška, Derbend, Teşene kazalarından oluşan Banaluka sancağı; Bihaç, Klyuç, Novesel, Sazin, Krupa, Kostayniça, Priyedor kazalarından oluşan Bihke sancağı; Yenipazar, Yenivaroş, Mitroviça, Gusinye, Tergovište, Akova, Kolaşin, Prepol, Taşlıca kazalarından oluşan Yenipazar sancağı; Mostar, Foça, Koniça, Dumna, Liyubuška, İstolça, Trebin, Bileke, Nikşik ve Gaçka kazalarından oluşan Hersek sancağından meydana gelmektedir”³⁰⁸

³⁰⁸ Yüçetürk, Zemzem, İlk Vilayet Salnamesi Olan H.1283 (M.1866-1867) Tarihli Salnameye Göre Bosna'nın İdari Yapısı, (Karadeniz Araştırması, 2018), XV/59.

Tablo 3. 7. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerine göre Bosna Hersek nüfusu.³⁰⁹

	1289 (1872-73) Hafız Abdullatif	1309 (1891-92) Osmanzade H. Vassaf	1309 (1891- 92) Hasan Sırrı	1312 (1894- 95) Hüseyin Hüsnü	1323 (1905-06) Abdurrahman Şeref	1325 (1907-08) Mehmet Eşref
Bosna Vilayeti	1.230.000	-	-	1.158.00	-	1.591.036
Saray Bosna	-	80.000	70.000	-	45.000	42.000
Saray	-	-	-	815.000	-	-
Banaluka	-	-	-	-	-	14.800
İzvornik	-	-	-	-	-	12.000
Behke	-	-	-	-	-	4.300
Mostar	-	-	-	-	-	17.000
Travnik	-	-	-	-	-	6.600

3. 3. 5. Mahsulleri, arazi durumu, sanayi ve hayvanatı

Bosna; dağlık ve ormanlık bir yapıda, soğuk iklim özelliğine sahip karasal bir bölgedir. Ülkenin güney kısmında yer alan Hersek'te ise tipik Akdeniz iklimi görülür.³¹⁰ Bosna'daki sık ormanların aksine kireçtaşının varlığına bağlı olarak Hersek'te beyaz kayalıklardan meydana gelen derin kanyonlar yer almaktadır.³¹¹

Genellikle soğuk havaya sahip Bosna vilayetinin en soğuk bölgesi Drina Nehri vadisidir. Bihke ve Bosna'nın yüksek yerleri altı ay kış altında kalmaktadır.³¹² Hersek arazisi gayet verimli olsa da kuru ve taşlık olmasından ötürü yalnızca onda biri ekilebilir durumdadır.³¹³ Bir o kadar çayır ve meralardan oluşan arazisi hayvancılık için de uygun bir zemin hazırlamıştır. Bosna,

³⁰⁹ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 31-34; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 36-37; Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 37-38; Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), *age.*, 36-37; Hüseyin Hüsnü, (1312), *age.*, 64-65; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 186-187.

³¹⁰ Özder, Adem, (2012), *age.*, 221.

³¹¹ Özder, Adem, (2012) *age.*, 221.

³¹² Hasanoğlu, Ergün, (2015), *age.*, 144.

³¹³ Hasanoğlu, Ergün, (2015), *age.*, 144.

Banaluka ve Belina sancaklarında sığır, koyun, keçi ve at gibi hayvanların yetiştiriciliği yazılıdır. Şehir atları da bu meralarda yetişir. Yabani hayvanlarına bakıldığında domuz, ayı, kurt, tilki ve tavşan karşımıza çıkmaktadır.³¹⁴

Mahsul ürünleri buğday, alef (saman, ot, yulaf) darı gibi hububat çeşitleri olup meyveleri oldukça fazladır.³¹⁵ Bu memleketin madeni, ormanları ve meraları çok olmasına rağmen sanayi pek ileri gitmediği için bunlardan layıkıyla istifade olunmamıştır.³¹⁶ Sanayi ürünleri arasında pamuk, şayak, aba, keten bezi ve bunlardan üretilen eşyalar yer alır. Travnik civarında bulunan demir madeni de sanayi ve ticaret açısından önemli bir nokta teşkil etmektedir.³¹⁷

3. 4. Bulgaristan Vilayeti

3. 4. 1. Bulgaristan coğrafyası

41° ile 44° kuzey enlemleri ve 22° ile 28° doğu boylamları arasında yer alan Bulgaristan'ın en kuzey noktasına, Sırbistan- Bulgaristan sınırında yer alan Timok ırmağının Tuna nehrine dökülen ağız kısmı oluşturmaktadır. Ülkenin en güney noktası ise Yunanistan sınısında ve Hasköy içinde yer alan Rodop dağ silsilesindeki Veyka zirvesidir. Ülkenin kuzeydoğusunda Karadeniz kıyısında ve Varna sınırları içinde yer alan Şabla burnu Bulgaristan'ın en doğu noktasını, Sofya sınırları içinde Osogovo dağ silsilesi üzerinde yer alan Kitka zirvesinin kuzeybatısı ise ülkenin en batı noktasını oluşturmaktadır.³¹⁸

1325 tarihli eserde Osmanlı dönemi Bulgaristan coğrafyası şu şekilde yer almaktadır;³¹⁹

Hududu, Mesahesi ve Nüfusu_ Bulgaristan şimalen Romanya ve garben Sırbıye memleketleri; cenuben Kosova, Selanik ve Rumeli-i Şarki vilayetleri mahdud ve şarki Bahr-ı Siyahtır.

Mesahe-i şathiyesi (63,751) kilometre murabba olup ahali (2,644,300) nüfusdur.

Suret İdare ve Taksimat-ı Mülkiye_ Bulgaristan devlet-i aliye-i Osmaniye'nin hukuk mukaddesi hüküm-ranisi altında ve bir prensin idaresinde bir eyalet mümtazıdır.³²⁰

³¹⁴ Hasanoğlu, Ergün, (2015), *age.*, 144.

³¹⁵ Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 37; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, C.2, 186-188.

³¹⁶ Abdurrahman, Şeref, (1323), *age.*, C.2, 186-187.

³¹⁷ Hafız Abdullatif, (1289), *age.*, 37; Abdurrahman, Şeref, (1323), *age.*, C.2, 186-188.

³¹⁸ Atasoy, Emin, Bulgaristan'ın Coğrafi- Jeopolitik Konumu ve Yansımaları, (U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2010, S.18), 13.

³¹⁹ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 38-40.

³²⁰ Mümtazı: İmtiyazlı, ayrı tutulmuş, seçkin, üstün tutulmuş.

Bulgaristan eyaleti yirmi iki mutasarrıflığı münkasım olup merkezleriyle beraber âtîdeki³²¹ cetvelde gösterilmiştir.

Sofya_ (68,000) nüfusu havi ve merkez eyalet olup (Vitoşa) dağının şimal eteğinde ve (İskar) nehri tevâbi³²² ile iska olunan vâsi' ve mahsuldav bir

ovada mebnidir. Çuha ve harir destegahları ve esleha fabrikaları mevcut olup civarında müteatdid ılıcaları vardır. Sofya dağlarında tuz vesaire madeni bulunur.

Varna_ (35.000) nüfusu havi ve mutasarrıflık merkezi bir şehir olup Bahr-ı Siyah sahilinde Varna limanı ile (Devne) gölü beyanında mühim ve müstahkem gayet ticaretgâh bir iskeledir.

Ruscuk_ (22.000) nüfuslu mutasarrıflık merkezi bir şehir olup Tuna nehri sahilindedir. Varna'dan gelen şimendifer hattı münasebetiyle ticarete tevsi' eylemiştir. Civarındaki (Fransa) karyesinde geniş ve yağmurun tesiri ile kesb salâbat³²³ eden yumuşak bir taş madeni bulunup bundan su süzgülü yapılarak Tuna suyunu süzmek için sevahilin her tarafına gönderilir. Çarşaflık ipek ve adi bezleri mamulat saraciyesi meşhurdur.

Şumnu_ (22,000) nüfuslu mutasarrıflık merkezi ve mühim caddelerin mahâl ictimanda kayalar ile muhât ve müstahkem bir belde olup Varna'dan Ruscuk'a giden şimendifer hattına (Kaspiçan) kasabasında bir kol ile muttasıldır.³²⁴Şumnu ovası meşhur olup mutasarrıflık dahilinde hayli ormanlar vardır.

Plevne_ (18,700) nüfuslu ve mutasarrıflık merkezi müstahkem bir şehir olup mutasarrıflık dahilinde birkaç mahalde kömür madeni vardır.

Veraçe_ (14,000) nüfuslu ve mutasarrıflık merkezi olup Ogüst Nehri tevabinden biri kenarındadır.

Hezargrad_ (13,800) nüfuslu mutasarrıflık merkezi bir kasaba olup (Ak Lam) çayı kenarında şimendifer hattı üzerinde mahsuldar bir ovadadır. Zeytinyağı, çerviş yağı, pastırması meşhur olup bir kehr-i çile fabrikası da vardır.

Vidin_ (13,700) nüfuslu mutasarrıflık merkezi Tuna sahilinde müstahkem bir şehir olup zahâiri ve çanak çömlek imalatı şayan zikreder.

³²¹ Âtî: Gelecek gelen, gelecek zaman, istikbal, önde, aşağıda.

³²² Tevâbi: Bir merkeze bağlı olan yerler.

³²³ Salâbat: Sertlik, katılık, sağlamlık.

³²⁴ Muttasıl: Ulaşan, konuşan, bitişen, aralıksız, hiç durmadan.

Silistre_ (12,100) nüfuslu, mutasarrıflık merkezi Tuna sahilinde bir kasaba olup 1269 muharebesinde asakir-i Osmaniye'nin Ruslara karşı müdafaa eylediği mevki olmakla muhasara³²⁵ meşhurdur.

Köstendil_ (12,000) nüfuslu ve mutasarrıflık bir kasaba olup ovalık bir mahalde ve (Struma) Nehri tevabinden biri kenarındadır. Tütün hasılatı ve meyvesi kesir ipekten gömleklik ve çarşaflık bezleri ve gaytanı meşhurdur. Civarında dokuz adet kükürtlü ılıcaların suları emrâz³²⁶ cildiye ve sızıya nâfidir.³²⁷

Ziştovi_ (11,500) nüfuslu ve mutasarrıflık merkezi bir kasaba olup Tuna Nehri sahilinde ticaretgâh bir iskeledir. Mutasarrıflık dâhilinde ormanlar çoktur.

Tırnova_ (11,300) nüfuslu, mutasarrıflık merkezi ve (Yantra) suyu kenarında kayalık bir mahalde mebnî mühim ve müstahkem bir şehir olup civarındaki kömür madeninden kaliteli kömür ihraç olunur.

Sumokov_ (10,000) nüfuslu ve Sofya mutasarrıflığı dahilinde bir kasaba olup Bana Geçidi'ni muaafa eder suretde (İskar) Nehri kenarında mebnidir. Ahalisi şayak, çorap, gömlek bezi imal ederler ve kasaba civarındaki timor madeni ocaklarında dahi çalışırlar.

Eski Cuma_ (9,200) nüfuslu ve Osman Pazarı mutasarrıflığı dahilinde bir kasaba olup Şumnu'nun altı saat garbındadır.

Ahval Arazisi, Mahsulat, Sanayi ve Ticareti_ Bulgaristan arazisi Tuna Nehri ile Balkan silsilesi yanındaki mahallerden ve Sofya havalesinden ibaret olup Balkan Dağları garbdan şarka imtidat eder. Şimal şibelerinden (İncebayır), (Pigar Dağı), (Derviş Balkanı) Şumnu civarına kadar gider. Hazergrad ile Silistre beyanındaki dağlara da (Deli Orman) namı verilir.

Balkan dağlarından Nebean ile Tuna nehrine akan Timok, Lom, Seyberçe, Ogosta, İskar, Vit, Osam, Yantra, Kara Lom ve emsali sular ile Bahr-ı Siyah'a akan Prevadi

Kamçı Nehirleri ve (Vitoşa) dağından Nebean ile Adalar Denizi'ne akan Srtuma nehrinin kısım alyası Bulgaristan arazisini iska eder.

Bulgaristan'ın toprağı münbit ve mahsuldar olup pek çok ova ve meraları da vardır. Buğday, arpa, küküroz, çavdar, yulaf ve emsali başlıca mahsulatıdır.

³²⁵ Muhasara: Kuşatma, çevirme, sarma, abluka altına alma.

³²⁶ Emrâz: İletler, hastalıklar.

³²⁷ Nâfi: menfaatli, faydalı, karlı.

Sanayii ise ipekten çarşaf, gömlek bezi, ihram, şayak, aba, kilim, hayvan takımlar, sahtiyan meşin (sade, çerviş³²⁸ ve tere) yağı ve pastırmadan ibarettir.

Gabrova'da bıçak vesaire âlât câriha imal olunduğu gibi Bulgaristan'ın ekser şehirlerinde kuyumculuğa ait bazı mevad ve alel-husus gümüş ve altın kakmalı şeyler yapılır.

Başlıca iskelesi (Varna) şehri olup oradan Ruscuk'a kadar Timor yol olduğu gibi dersaadetten Avrupa'ya giden hattı kebir dahi Bulgaristan garbi cenubi kısmında ve merkezi olan Sofya'dan geçiyor.

Dahili ticaretine mahsus Pazarcık, Şumnu, Eski Cuma, Uzunca Ova vesaire bir çok mahallerinde Büyük Pazar ve Panayır görülür.

Bulgaristan senevi ithalatı (6,935,236) ve ihracatı dahi (5,706,360) Osmanlı lirası raddelerinde olup başlıca ihracatı koyun, keçi, sığır, zahire, itriyyât³²⁹ deri, mensucat muhtelif ve emtia-i ticariyeden ve ithalatı da Avrupa emtia ve mesbuat muhtelifesiyle kahve ve şeker, ecza ve boya, reçine, petrol, taş ve cam, maden ve mamulat-ı madeniye, kereste, kağıt, sahtiyan, makine, alet ve edevattan ibarettir.

Dahil eyaletde (430,000) bar-gir ve ester, (1,770,000) sığır ve (8,500,000) koyun ve keçi vardır.

Kuvve-i Maliye ve Askeriyesi_ Bulgaristan varidat ve masarifat seneviyyesi (4,923,000) ve duyunu umumiyesi (14,955,000) Osmanlı lirası raddelerindedir. Kuvve-i beriyyesi vakt hazırda (53,000) ve vakt seferde dahi (190,000) efraddan³³⁰ ibaret olmayup (1080) topu (40400) bar-gir ve öküzü ve (8700) arabası vardır.

Kuvve-i bahriyesi de bir yat, 3 vapur, 10 duba, 7 maune ve bir adet kruvazör mektep sefinesinden ibaret olup (85) zabt ve müstahdemin ile (1132) neferi vardır.

3. 4. 2. Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi Bulgaristan

Ülkenin tarihini I. Bulgar İmparatorluğuna ya da 12. Yüzyılın başlarında kurulan II. Bulgar İmparatorluğuna kadar genişletmek mümkündür. Günümüz Bulgaristan'ına giden yolun başlangıcını ise 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarına dayanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun savaşı kaybetmesinden sonra, Türk ve Rus heyetleri arasında 3 Mart 1878'de Yeşilköy (Ayestefenoz) antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla birlikte Osmanlı Rumeli'de büyük toprak kaybetmesinin yanı sıra Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın bağımsızlığını ve Tuna³³¹ eyaletinde kurulacak geniş bir Bulgaristan Prenslüğünü de kabul

³²⁸ Çerviş: Hayvanın eritilmiş yağı.

³²⁹ İtriyyât: Güzel kokulu yağ, esans gibi maddeler.

³³⁰ Efrad: Tek olanlar, birler.

³³¹ Tuna Vilayeti- Avrupa-i Osmani'de vaki vilayeti adiyeden üçüncüsü Tuna vilayetidir ki şarken Karadeniz şimalen Tuna Nehri garben Bosna ve Prizren vilayetleri cenuben dahi Balkan cebal mutesilsilesiyle tehdit olunup merkez

etmiştir. Bu gelişmeler çerçevesinde, pek çok batılı devletin katılımıyla 13 Temmuz 1878'de Berlin'de toplanan kongre, Yeşilköy Antlaşması'nı yeniden düzenleyerek, kurulan Bulgar Prensiği'ni küçültmüştür. 1855'te ise Bulgar Prensiği Osmanlı'nın Doğu Rumeli vilayetini ilhak ederek büyümüş, 23 Temmuz 1908'de Jön Türk hareketinin etkisiyle İstanbul'da meşrutiyetin II. Kez ilanı sonrasında, 5 Ekim 1908'de krallık ilan ederek Bulgaristan Osmanlı'dan siyasi olarak tamamen ayrılmıştır.³³²

3. 4. 3.Bulgaristan'da şehir ve nüfus

Asya, Avrupa ve Avrupa kıtalarının geçiş noktasında yer alan Bulgaristan, Kuzey ve Güney Avrupa, Balkan ve Ortadoğu, Karadeniz ve Akdeniz ülkeleri arasında önemli bir konuma sahiptir. XIX. ve XX. yüzyılda Sofya, Vidin, Zıstovi, Tırnova, Ruscuk ve Varna sancaklarına ayrılmaktadır. Bulgaristan kıtası, kuzeydeki Romanya Krallığı'ndan Tuna Nehri vasıtasıyla ayrılmış ve kuzey doğusunu Romanya'nın Dobruca kıtası çevrelemiş olup kuzeyini Karadeniz ve güneyini Balkan silsilesiyle ayrılan Rumeli-i Şark-i Eyaleti ve Selanik vilayeti, batı tarafında Kosova vilayeti ve Sırp Krallığı çevirmiştir. Bu yüzyıllarda Bulgaristan vilayetinin nüfusu 1312 tarihli esere göre 1.995.000, 1325 tarihli esere göre 2.664.300 kişidir. Tablo 3. 9'da görüldüğü üzere vilayet ve sancak nüfuslarına değinilmiştir. Sancakların en belirgin nüfus verilerine 1325 tarihli eserde rastlanılmaktadır.³³³

Tablo 3. 8. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerine göre Bulgaristan eyaletinin nüfusu.³³⁴

	1309 (1891-92) Osmanzade H. Vassaf	1309 (1891- 92) Hasan Sırrı	1312 (1894- 95) Hüseyin Hüsnü	1323 (1905-06) Abdurrahman Şeref	1325 (1907-08) Mehmet Eşref
Bulgaristan	-	-	1.995.000	-	2.664.300
Sofya	50.000	30.000	50.000	67.000	68.000
Varna	-	-	-	35.000	35.000

idaresi Tuna Nehri üzerinde kâin Ruscuk şehri müstahkeme olup Vidin, Sofya, Varna, Tolçi, Tırnova sancaklarına taksim olunup (25.000.000) nüfusu havidir. Mahsulat-ı arzivesi servet ve enveyai meyve ve küküroz ve buğday ve hububat-ı saire ve keten, tütün ve ipek ve emsali husula gelip şayak ve kaliçe ve kilim ve seccade ve sahtiyan meşellü sanayi bu taraf vilayetlerinde kesret üzeredir. Ve dört beş adet dahi maden matbua mevcut olup bunlardan bazıları ihraç olunmaktadır. Bkz. Hafız Abdullatif, (1289), age., 36-37.

³³² Çağlayan, Savaş, Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler, (İzmir: Doktora Tezi, 2007), 5-6.

³³³ Mehmet, Eşref, (1325), age., 26-28; Hasan, Sırrı, (1309), age., 15-16; Abdurrahman, Şeref, (1323), age., C.2, 179-181; Hüseyin, Hüsnü, (1312), age., 62-64; Osmanzade Hüseyin Vassaf, (1309), age., 37; Hüseyin Hüsnü, (1312), age., 62-63; Abdurrahman Şeref, (1323), age., C.2, 189-190.

³³⁴ Eşref, Mehmet, (1325), age., 37-40; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, age., 42-43.

Ruscuk	-	-	-	-	22.000
Şumnu	-	-	-	33.000	22.000
Plevne	-	-	-	-	18.700
Vraça	-	-	-	-	14.000
Hezargrad	-	-	-	-	13.800
Vidin	-	-	-	-	13.700
Slistre	-	-	-	-	12.100
Köstendil	-	-	-	-	12.000
Ziştovi	-	-	-	-	11.500
Tırnova	-	-	-	-	11.300
Samakov	-	-	-	-	10.000
Eskicuma	-	-	-	-	9.200

3. 5. Rumeli-i Şarki Vilayeti

3. 5. 1. Umumi coğrafya eserlerinde Rumeli-i Şarkı

Rumeli vilayeti Osmanzade Hüseyin Vassaf'ın 1309 (1891-1892) tarihli vilayetleri maddeler halinde sıralandığı ve 28. Maddede yer verdiği eserinde;

28- Dokuzuncu- Rumeli-i Şarki vilayeti olup düstur-i hümayunda ... nizamname-i mahsus mevcubunda idare-i mahaliyece bir nevi imtiyaza maliktir.

Vilayet-i mezkure Filibe, Tatar Pazarcığı, Hasköy, Eski Zağra, Bergos, İslimye sancaklarını havi olup mekri vilayet Meriç Nehri sahilinde ve şimendifer güzergahında mebni (Filibe)şehridir.

Yine aynı tarihli Hasan Sırrı'nın eserinde ise Rumeli-i Şarki vilayeti şu şekilde yer almaktadır;

Şark-ı Rumeli ve vilayeti __ Şark-ı Rum vilayetinin şimalinde Bulgaristan emareti, şarkında Karadeniz, cenubunda Edirne vilayeti ve garbında Selanik vilayeti ile Bulgaristan emareti vardır. Balkan dağları şimalinde Verudup dağları garbındadır. Meriç ve Tunca nehirleri bu vilayet dahilinde nebean ederler. Vilayetin şark ve vasiti ovoidir. Arazisi münbittir. Merkez vilayet Meriç 19

Nehri ve Dersaadet'ten Avrupa'ya giden demir yolu üzerinde bulunan (Filibe) şehridir. Vilayetin iskelesi Karadeniz sahilinde (Burgaz) kasabasıdır. (Yanbolu), (İslimya), (Tatar Pazarcığı) meşhur mevkilerindedir. Avrupa'ya giden demir yolundan bir kol ayrılarak Yanbolu'ya gider.

Osmanlı Avrupası'nda Şark-ı Rumeli adında bir eyaletin varlığından bahseden Hüseyin Hüsnü 1312 (1894-1895) tarihli eserinde bu eyaletin nüfus, coğrafya ve sancaklarından bahsetmiştir.

Avrupa-i Osmanide (Şark-ı Rumeli) namında bir eyalet vardır. Bu da (815) bin nüfusu mezkun olduğu halde Rumeli kıtasının şark-ı şimalinde ve Bulgaristan'ın cenubundadır. Merkezi olan (40 bin nüfuslu) (Flibe) şehri Meriç Nehri'nin sağına ve üç tepe üzerine bina olunmuştur. Bu eyalet idare-i mülkiyece (Filibe, Tatarpazarcığı, Hasköy, Eskizağra, İslimye, Bergos) namlarında altı livaya mümkasımdır ki merkezle Meriç üzerinde kain (Tatarpazarcığı) ve (Uzuncaova) sahrasında kain (Hasköy) ve şarabıyla meşhur (Eskizağra) ve sayacıyla maruf (İslimye) kasabalarıdır.

1323 (1891-1892) tarihli esere göre;

Rumeli-i Şarki eyaleti şimalen Bulgaristan emareti ve şarken Bahr-ı Siyah ve cenuben Edirne vilayeti ve garben dahi Selanik vilayeti ve Bulgaristan eyaletiyle mahduddur. Balkan dağları hudud-i şimaliyesini teşkil eder. İşbu eyalet-i kadim Edirne vilayetinin Filibe ve İslimye sancaklarından 1295 (1887) senesinde Berlin Kongresi kararıyla tevrik ve teşkil olunarak düstur-i hümayunda Nizaname-i mahsus mevcubunca idare-i mahalliyece bazı mertebe Malik olmuştur

Bu eyaletin havası ve toprağı münbit ve mahsuldar olup başlıca hasılatı kesret üzere hububat ile beraber gelen suyu ve yağı ve aba ve şayak gibi kumaşlardan ibarettir.

Meşhur mevkileri- (Filibe) Mekrieyalet olup Meriç Nehri sahilinde 45.000 nüfuslu ticaretgah ve cesim bir beldedir. Belde-i mezkure sanayi ve ticaretçe Edirne'ye rekabet etmekte olup ... ve kumaş ve çorap ve yün ve pirinç ihracatı kalitelidir.

(Tatarpazarcığı) liva merkezi olup Meriç Nehri ve şimendifer hattı üzerinde ve Balkan yolları ağzında bir mühim mevkide kaimdir.

(Hasköy) keza liva merkezi olup 14.000 nüfuslu bir beldedir. Civarında bulunan (Uzuncaova)'nın panayırı meşhur idi.

(Eskizağra) liva merkezi olarak meralarında kaliteli koyun beslenir idi.

(İslimye) keza sancak merkezi olup aba ve şayak ve seccade ve silah mamulâtı Ve panayırı dahi meşhurdur.

(Bergos) yahutde (Burgaz) keza sancak merkezi olup sahili Bahr-ı Siyahda hayli işlek bir iskeledir.

(Aydos) ve (Karinabad) ve (Yanbolu) ve (Kızanlık)kazaları Balkan geçidlerini muafaza edip (Karinabad)'ın koyunları ve Yanbolu'nun kilim ve kıyyesi ve Kızanlık'ın gülyacağı pek makbuldür.

Mehmet Eşref 1325 (1907-1908) tarihli eserinde ise;

Hududu, Meshası ve nüfusu- Rumeli şarkı vilayeti şimalen (Balkan) silsile-i cebali ve Bulgaristan eyaletinden tefrik, olunduğu gibi şarken Bahr-ı Siyah; cenuben Edirne ve Selanik vilayetleri garben Selanik vilayeti ve Bulgaristan eyaleti ile muhât ve mahduttur.

Mesaha-i Sathiyesi- (32.594) kilometre murabba olup ahali (1.099.984) nüfustan ibarettir.

Suret-i İdare ve Taksimat-ı Mülkiyesi- Rumeli şarkı vilayeti devlet-i aliye-i Osmaniye'nin doğrudan doğruya hükümet siyasiye ve askeriye altında olarak suret-i mahsusada teşkil olmuştur.

Rumeli-i Şark-ı Vilayeti; Filibe, Tatar Pazarcığı, Hasköy, Eskizağra, İslimye, Burgas sancaklarına münkasımdır. Makri vilayeti (Filibe) şehri olup sancak merkezleri dahi hem-nam olan kasabalardır.

Filibe- (43,000) nüfusu havi ve merkez vilayeti olup Meriç vadisinde üç tepe üzerinde ve şimendifer hattı güzergahında vaki çuhası, kumaşları, abası, çorap yünü meşhur ve pirinç ihracatı ziyadedir.

Gobsi ? nahiyesinin (Kızılhisar)daki kargir kaplıcası meşhurdur.

Tatarpazarcığı- (16.000) nüfusu şamil ve sancak merkezi olup Meriç kenarında ve şemendifer hattı üzerindedir. Balkan dağlarının kolları ağzında bulundğu cihedle mevki mehammedendir. Abası ve peyniri meşhurdur.

Hasköy- (15.000) nüfuslu sancak merkezidir. Civarındaki Kara Ağaç karyesinde hareketli kükürtlü üç tane ılıca vardır.

İslimye- (24.500) nüfusu cami ve sancak merkezi olup Timur kapı geçidi karşısında olarak eslehası, şayak, ve abaları ve halıları meşhurdur.

Eski Zağra- (19.500) nüfuslu sancak merkezidir. Bağları, koyunları çok, buğdayı, ipeği, gül suyu meşhurdur. Civarında iki adet çelikli kaplıca vardır.

Bergos- (11,700)nüfusu havi ve sancak merkezi olup (Ahyolu Burgas) dahi denir. Avrupa-i Osmaniye'nin Bahr-ı Siyah sahilindeki limanların en cesim ve en emini

bulunan (Burgas Körfezi) kenarında mükemmel bir iskele olduğundan ticareti dahi ziyadedir.

Ahval Arazisi, Mahsulat, Sanayi ve Ticareti- İstranca, Despot Dağları ile (Karadağ)..... (Ortadağ), Aydos, Balkanı, Emine Balkanı Vilayeti dağlık arazi haline getirilmiştir. Meriç Tunca Nehirleri ile tevâbî ve bu araziye ihya ve iska etmekte ve Burgas Körfezi'ne Aydos suyu, Feka deresi ve emsali sular cereyan etmektedir. Dâhili vilayette kaplıcalar pek çok ve arazisi münbit olup üzüm, tütün, pirinç, gül, pamuk husula gelir. Meralar da çoktur Çuha, şayak, seccade, ihram, esleha gibi sanayi vardır. Balan peyniri dahi mahsulat sanayisindedir. Başlıca sanayi ise gül yağı ihracı olup senevi dört milyon kiloyu müteceviz gül hasıl olduğundan (1.200.000) frank kıyametinde üçü İngiltere'ye üçü de Avusturya ve Almanya'ya gider.

Vilayetin senevi ihracı (2.125.525)ve ithalatı (1.669.270) frank raddelerinde olup başlıca ihracatı zahir, gül yağı, darı, ipek kozası, şarap, tütün ve keresteden ve ithalatı da üzüm emtia ve mesnûât muhtelifesiyle kahve ve şeker gibi şeylerden ibarettir.

Tablo 3. 9. “Mükemmel ve Mufassal Atlas” eserine göre Rumeli-iŞarki vilayetinin sancak ve kazaları.³³⁵

RUMELİ-İ ŞARKÎ	
Kaza Adı	İdare Merkezi
FİLİBE SANCAĞI	
İstanimka	Aynı yer
Robçoz	Aynı yer
Kalufer	Aynı yer
Karlova	Aynı yer
Karacadağ	Aynı yer
Cebli	Aynı yer
TATARPAZARCIĞI SANCAĞI	

³³⁵ Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 34-35; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 38-39.

Peştera	Aynı yer
İhtiman	Aynı yer
Otlukköy	Aynı yer
Bana	Aynı yer
Petriç	Aynı yer
ESKİZAĞRA SANCAĞI	
Yenizağra	Aynı yer
Çırpan	Aynı yer
Karapınar	Aynı yer
Kızanlık	Aynı yer
BURGOS SANCAĞI	
Aydos	Aynı yer
Misuri	Aynı yer
Ahyolu	Aynı yer
Karinabad	Aynı yer
Umurfakih	Aynı yer
İSLİMYE SANCAĞI	
Yanbolu	Aynı yer
Kazan	Kutul
Kızılağaç	Hasanbeyli
Kavaklı	Hasanbeyli
HASKÖY SANCAĞI	
Harmanlı	Aynı yer
Uzuncaova	Aynı yer
Hacı İlyas	Barisovgrad

Tablo 3. 10. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı coğrafya eserlerine göre Rumel-i Şarki vilayetinin nüfusu.³³⁶

	1312 (1894-95) Hüseyin Hüsnü	1323 (1905-06) Abdurrahman Şeref	1325 (1907-08) Mehmet Eşref
Rumeli Şark-i	815.000	-	1.099.984
Filibe	40.000	45.000	43.000
Hasköy		14.000	15.000
Tatar Pazarcığı	-	-	16.000
İslimye	-	-	24.500
Eskizağra	-	-	19.500
Burgos	-	-	11.700

Rumeli vilayetinin kuzeyinde Bulgaristan Emeti, doğusunda Karadeniz, güneyinde Edirne ve batısında Selanik vilayeti ile Bulgaristan Emeti vardır. Meriç ve Tunca nehirleri bu vilayet dâhilinde meydana gelmiştir. Ayrıca bu nehirlerin güzergâhına eş bir şekilde demiryolu hattı bulunmaktadır. Bir liman kanti olan Rumel-i Şark-i Vilayet'inin en meşhur mevkeside Dersaadet'ten Avrupa'ya giden bu hat üzerindeki Filibe şehridir. Abdurrahman Şeref'in eserine göre Rumel-i Şarki vilayeti beş sancağa ayrılmaktadır. Meriç sahilinde bulunan 45.000 nüfusa sahip Filibe, Balkan yolları ağzında meşhur bir mevkiye bulunan Tatarpazarcığı, Uzuncaova panayırı ile meşhur 14.000 nüfuslu Hasköy, silah üretimi ile meşhur İslimye ve Karadeniz'de hayli işlek bir iskelesi olan Bergos sancaklarıdır.³³⁷ Mehmet Eşref'in 1325 tarihli eserine göre Rumel-i Şarki vilayetinin arazisi 32.594 kilometre karedir.³³⁸ Eserlerde vilayetin nüfus verilerine pek rastlanılmamıştır. Ancak en belirgin bilgilere ulaşabileceğimiz eser

³³⁶ Hüseyin Hüsnü, (1312), *age.*, 62; Abdurrahman Şeref, (1323), *age.*, 188-189; Eşref, Mehmet, (1325), *age.*, 34-35; Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M, Rüşdü, (2003), Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, *age.*, 38-39.

³³⁷ Abdurrahman Şeref,(1323), *age.*, C.2, 188-189.

³³⁸ Mehmet Eşref, (1325), *age.*, 34-35.

Mehmet Eşref'e ait adı geçen eserdir. Vilayetin toplam nüfusu 1.099.984 olarak verilmiştir. Vilayeti altı sancağa ayırmaktadır. Meriç vadisinde üç tepe üzerinde bulunan Filibe sancağı ve Tatarpazarcığı, civarındaki kükürtlü ılıcalarıyla meşhur 15.000 nüfuslu Hasköy bulunmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti tarih sahnesinde var olduğu süre zarfında zaferlerin yanında elbette ki başarısızlıkları da tecrübe etmiştir ve bunun sonucu olarak toprak kayıpları da yaşanmıştır. 15. Yüzyıldan itibaren bir Balkan devleti olan Osmanlı, Balkan Savaşları ile Rumeli’de bulunan toprakların neredeyse tamamını kaybederek başka bir tabirle Avrupa-î Osman-î’nin ortadan kaldırılmasına sebep olmuştur. Rumeli’deki ilk ağır toprak kaybı 93 Harbi ile başlayarak Balkan savaşları ile devam etmiştir. Balkan Yarımadası ve Avrupa’nın şekillendiği bu savaşları I. Dünya Savaşı takip etmektedir.

Tez çalışmamızın başlığı ve temelini teşkil eden Balkan coğrafyası 550 yıl boyunca sorunsuz bir şekilde Türk hâkimiyetinde kalmıştır. Avrupa kıtasının beş büyük adasından biri olma özelliği taşıyan Balkan Yarımadası coğrafi açıdan incelendiğinde büyük ölçüde dağlıktır. Nitekim buna istinaden terim olarak da dağlar silsilesi anlamını taşır. Bu ismin verildiği üç tarafı denizlerle çevrili yarımada yani Balkan Yarımadası; Karadeniz, Marmara, Ege, Akdeniz, İyon ve Adriyatik denizi ile çevrilidir. Balkan Coğrafyası Doğu ve Güneydoğu Avrupa’sında yer alan Yunanistan, Bulgaristan, Arnavutluk, Makedonya, Bosna Hersek, Karadağ, Sırbistan, Slovenya, Hırvatistan, Moldova, Romanya ve Türkiye’nin Trakya topraklarının da içinde bulunduğu on iki ülkeden oluşur.

Balkan yarımadası konumu itibariyle üç büyük kıtanın (Asya, Avrupa, Afrika) kavşak noktasını oluşturmaktadır. Bölgenin ulaşım ve ticareti açısından bu önemi sayısız göç, istila ve fetihlere maruz kalmasına sebep olmuştur. Farklı zamanlarda Makedonyalılar, Romalılar, Grekler, Romenler, Slavlara ev sahipliği yapmaktadır.

XX. yüzyıl başlarında askeri, idari ve eğitim gibi sebepler ile birçok umumi coğrafya eseri yayımlanmıştır. Genellikle ders kitabı niteliğindeki bu eserler ayrıca devletin sınırlarını belirlemek, padişahın otoritesini vurgulamak gibi maksatlar da taşımaktadır. Burada 1872-1873 (H. 1289)’dan 1907-1908 (H. 1325)’ e kadar dönemde basılmış olan Enderunî Hafız Abdullatif Efendi’nin *Zübdetü’l- Coğrafya*, Mehmet Kamil’ in *Arusetü’ d-dünya Nam Coğrafya-yı Umum-i Devlet-i Aliyye maa Hıdıvviyet-i Celile-i Mısriye*, Halepli Kudsizade ve Muhammed Akıl’ın *Muhtasar Coğrafya-yı Osmani*, Kolağası Ali Cevad ve Yüzbaşı Remzî’ nin *Hulâsa-i Coğrafya-yı Osmani*, Osmanzade Hüseyin Vassa’ın *Hulasa-i Umumi Coğrafya*, Hasan Sırrı’nın *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası*, Hüseyin Hüsnü’nün *Taksimât-ı Düveli ve Müstemerat-i Milel-i Havi Coğrafya-yı Osmani*, İbnül cevad’ın *Coğrafya-yı Umrani*, Abdurrahman Şeref’in *Coğrafya-yı Umumi* ve Mehmet Eşref’in *Mükemmel ve Mufassal Atlas* adlı eserler teze dâhil edilmiştir. Bu eserlerden hareketle Avrupa-i Osmani(Balkanlar) olarak adlandırılan coğrafya ele alınmaktadır.

Mevcut eserlerden hareketle Selanik, Kosova, İşkodra, Yanya, Manastır, Bosna Hersek, Bulgaristan ve Rumeli-i Şarki vilayetleri incelenmiş ve bu vilayetlerin tarihi, Osmanlı

yönetimine geçişi, vilayetlerdeki nüfus, ekonomik yapı, coğrafi özellikleri, sanayii, madenleri ve idari taksimatı gibi konular açıklanmaya çalışılmıştır.

Coğrafya eserlerinde nüfus ve rakamlar konusunda birbiri ile uyuşmayan bilgiler yer almaktadır. Örneğin. Hafız Abdullatif 1289 (1872-1873) tarihli eserinde nüfus verilerine abartılı bir şekilde yer vermiştir. Sebebinin ne olduğu bilinmemektedir. Eserde Selanik vilayetinin nüfusu 1.100.000 olarak verilmiştir. 1325 (1907-1908) tarihli eserde de nüfus 1.142.940 kişidir. Bosna vilayetinin nüfusu Hafız Abdullatif'in eserinde 1.230.000 olarak verilmiş ve Hüseyin Hüsnü'nün 1312 tarihli eserinde 1.158.000 kişi olarak yer almıştır. Mehmet Eşref'in 1325 (1907-1908) tarihli eserinde ise vilayetin nüfusu 1.591.036 olarak verilmektedir. Bu verilere bakıldığında tarihler arasındaki nüfus artış-azalış oranları dikkat çekici değildir. Ancak İşkodra vilayetinin nüfusu Hafız Abdullatif tarafından 500.000, Mehmet Eşref tarafından 294.100 olarak ifade edilmektedir. 25 yıllık bir süreçte nüfusun hemen hemen yarı oranda bir azalma söz konusu olmuştur. Ayrıca Yanya vilayetinin nüfusu da 1289 (1872-1873) tarihli eserde 1.100.000 iken 1325 (1907-1908) tarihli eserde yine aynı zaman farkıyla 527.000 olarak ifade edilmiştir.

Yararlanılan kaynaklarda nüfus verileri din ve mezheplere göre ayrılmamış böyle bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ali Cevad'ın 1313 (1992-1993) tarihli eserinde Preveze'deki Ortadox Rum ve Müslüman nüfus verilerine yer verilmiştir. Ortadox Rum erkek nüfusu 5168, kadın nüfusu 4840, Müslüman erkek nüfusu 3512, kadın nüfusu 3097 olarak verilmiştir. Bu veriler değerlendirildiğinde farklı dinleri benimseyen toplumun bir arada yaşadığı kanısına varılmaktadır. Bu dönemde Ortadox Rum nüfusunun ve genel olarak erkek nüfusunun fazla olması dikkat çeken konular arasındadır.

Balkan vilayetlerinin genel olarak dağlık ve engebeli arazisi olsa da verimli arazileri ile tarımsal çeşitliliği olan önemli bir coğrafi konumu vardır. Buğday, bürülce, pirinç, mercimek, bakla, soğan, pırasa, yulaf, sarımsak, lahana, yonca yetiştiriciliği bu vilayetlerin önemli mahsullerindedir. Vilayetlerde en meşhur ve en yoğun üretim alanına sahip olan tütün hasılatı, özellikle Yenice-i Vardar bölgesinde adından çokça söz ettirmektedir. Nitekim tütün ihracatının iskelesi ve merkezi konumunda Kavalla sancağı vardır ve tütün geliri (bu iskelede) 500.000 lira olarak belirtilmiştir. Vilayetlerdeki üretimi ile dikkat çeken bir diğer ürün pamuktur. Pamuk 1907-1908 tarihinde Selanik vilayetinde yıllık 5.000.000 kilogram kadar üretilip, fazlası ihraç edilmektedir. Pamuk ve afyon ihracatı sayesinde vilayete yıllık 3.500.000 milyon franktan fazla para girmektedir. Zeytiyağı üretimi de oldukça fazladır örneğin Yanya vilayetinde yıllık 1.000.000 kıyye raddelerindedir. Ayrıca zift madeninden de senede 400.000-500.000 kıyye ihraç edilmektedir.

Yün dokumacılığı ticari başarısı ile gündeme gelmiştir. Nitekim küçükbaş hayvan yetiştiriciliği oldukça fazladır. Muhtemeldir ki arazi şartlarının elverişli olması koyun, keçi yetiştiriciliğine önem verilmesinde en büyük etkidir. İpek ve pamuktan kumaşları, aba, şayak, kilim, keten havlu, hamam takımları, seccade ve çorap bu vilayetlerin ortak sanayi ürünleri arasında

gelmektedir. Demircilik, kuyumculuk, debbağlık (deri işlemeciliği), saraçlık (eğer takımı yapan), zanaat mesleklerindedir. İškodra'da silah üretimi meşhurdur. Halkın savaşçı bir özelliğe sahip olduğu ise kaynaklarda açıkça ifade edilmiştir.

İncelediğimiz kadarıyla umumi coğrafya kitaplarında dikkatimizi çeken konular bunlardır. Yer isimleri genellikle Rahmi Tekin ve Yaşar Baş'ın çevirisini yaptığı, Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü ve Mehmet Eşref'in matbu eseri olan Osmanlı Atlası'ndan kullanılmış olup okunamayan kısımlar '...' ibaresi ile gösterilmiştir. Mehmet Eşref'in eseri tarafımızdan çevrilmiş olsa da sonradan eserin daha önceden yapılan bu çevirisine rastlanılmıştır.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, Erhan. "Osmanlı Siyasi Tarihinin Ana Kaynakları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.1, S.2, 2003.
- Ahmad, S. Maqbul. "Coğrafya". İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, C.8, 1993.
- AK, Mahmut. "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.2, S.4, 2004.
- Ak, Mahmut. "XVI. Yüzyılda Osmanlı Coğrafyacılığı ve Haritacılık", *Türk Deniz Ticareti Sempozyumu V (Piri Reis)*, 28 Haziran 2013.
- Ak, Mahmut. "Yaşamlarıyla ve Yapıtlarıyla Osmanlılar", C.I.
- Aktepe, M. Mühür. "Kosova", Ankara: *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, 2002.
- Alkan, Necmettin. "Kosova Meselesinin Tarihi, Kültürel ve Siyasi Altyapısı". 2002.
- Altaylı, Yasemin ve Kalaycıoğulları, İnan. "İbrahim Müteferrika", *TSA*, S.2. 2012.
- Altınbaş, Ahmet. "Makedonya Sorunu ve Çete Faaliyetleri".
- Ardel, Ayten. *Osmanlı Belgelerinde Yanya*, İstanbul: ALSAR, 2021.
- Arslan, İsmail. "19. Yüzyılda Balkanlarda Sosyo-Ekonomik İlişkiler: Drama Sancağı Örneği (1864-1913)". Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2009.
- Atasoy, Emin. "Bulgaristan'ın Coğrafi- Jeopolitik Konumu ve Yansımaları". *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.18, 2010.
- Baş, Eyüp. "Târih-î Osmânî Encümeni Kurucularından Efdaleddin (Tekiner) Bey'in Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği Üzerine". *AÜİFD*, S.2, 2005.
- Başkan, Ahmet. "1876-1909 Balkan Vilayetlerindeki Ormanlar ve Ormancılık Faaliyetleri". Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi, 2016.
- Bayram, Selahattin. "Osmanlı Döneminde Selanik Limanı". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.
- Binbaş M. Nasrullah, Kolağası M. Rüşdü ve Mülazım M. Eşref. *Mükemmel ve Mufassal Atlas (Coğrafya-yı Umumi)*. İstanbul: 1325.
- Bülbül, Sevil. "Manastır Şehri'ndeki Osmanlı Mimarisi". Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2011.
- Civelek, Gökhan. "XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Manastır Şehri". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2021.
- Coşkun, Zeynep. "103 Numaralı Manastır Şer'iyye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1835-1837)", Kahramanmaraş: 2021.
- Çağ, Galip. "16. Ve 17. Yüzyıllarda Osmanlı Hâkimiyetinde Manastır". Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2010.

- Çağlayan, Savaş. "Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göçler". Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2007.
- Çatal, Ahmet Caner ve Kalaycı, İsa. "Kosova Vilayetinde Meydana Gelen Adli Olaylar (1876-1880)", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.11, S.25, 2014.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2015.
- Divrik, Devrim. "Selanikte Yaşayan Türklerin Dil Durumu". Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2019.
- Djurđjev, Branislav. "Bosna- Hersek", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 6, 1992.
- Drañçolli, Orges. "Kosova'daki Kubbeli Camiler". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Enderunî Hafız Abdullatif Efendi. *Zübdetü'l-Coğrafya*. (1289/ M. 1872-1873).
- Ener, Erkan. "XIX. Yüzyılında Osmanlı Balkanlarında Depremler ve Afet Yönetimi". Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019.
- Erken, İlkay. "İşkodra Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı", Samsun, 2014.
- Erken, İlkay. "Yanya Sancağı İdari Yapı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)", Ankara: *TTK Yayınları*, 2021.
- Esiner Özen, Mine. "Piri Reis ve Müntehab-ı Kitab-ı Bahriyye", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII/2, 2006.
- Eşref, Mehmet; Binbaşı M. Nasrullah; Kolağası M. Rüşdü. *Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları*, Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2003.
- Fortna, Benjamin C. *Mekteb-i Hümayun; Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim*, Çev. Pelin Siral, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Gallaudec, Louis. *Avrupa Coğrafyası*, Ankara Maarif Vekâleti, çev. Arda, Ali Macit, İstanbul: Devlet Matbaası, H.1340, 1928.
- Geçili, Derya. "Osmanlı Döneminde Harita Çizimi Mektebi", Niğde: 2020.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Kâtip Çelebi: Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.
- Gümüşcü, Osman. *Tarihi Coğrafya*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Gümüşcü, Osman, *Türkiye Tarih Atlası Çalışmaları*, Belleten C.LXXVI.
- Gürkan, Salime Leyla, "Manastır Maddesi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27.
- Gürkan, Selime Leyla. "Makedonya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, 2003.
- H.1308/M.1890 Yanya Vilayet Salnamesi
- Hacısalihoğlu, Mehmet. "Makedonya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.27, 2003.
- Hasanoğlu, Ergün. "Bosna-Hersek Yahut Osmanlıların Alsas-Loren'i", *Balkan Araştırmaları Estitüsü Dergisi*, C.4, S.1, 2015.

Hoca Saadettin Efendi. *Tacü't-Tevârih 1*, Haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları, 1979.

Hüsnü, Hüseyin. *Taksimât-ı Düvel-i ve Müstemerat-ı Mîl-i Havi Coğrafya-yı Umumi ve Muhtasar Coğrafya-yı Osmani*, Dersadet: (1312/ M.1894-1895).

İslamı, Agron. "XVIII. Yüzyılda "Kosova": Sosyo- Ekonomik Tarihi". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2021.

İbrisimovic, Kenan. "Osmanlı Devleti Öncesi Hersek'in Kısa Tarihi", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Dergisi*.

İdris-i Bitlis-î. *Heşt Bihişt 1*, Haz. Mehmet Karataş- Selim Kaya- Yaşar Baş, BETAV Yayınları, No.4, 2021.

İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Şeşen, Ramazan. *Osmanlı Coğrafya Literatür Tarihi*, İstanbul: Sanat ve Kùltür Araştırma Merkezi, C.1, 2000.

İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Şeşen, Ramazan. *Osmanlı Coğrafya Literatür Tarihi*. İstanbul: Sanat ve Kùltür Araştırma Merkezi, C.2, 2000.

İnalcık, Halil. "Türkler ve Balkanlar", Prizren: *BAL-TAM Türklük Bilgisi 3*, 2005.

İnalcık, Halil. "Rumeli", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.35, 2008.

Jelavich, Barbara. *Balkan Tarihi; 18. Ve 19. Yüzyıllar 1*, İstanbul: Küre Yayınları, 3.Baskı, 2013.

Kahraman, Seyit Ali. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Yapı Kredi Yayınları, C.2, 2016.

Kamil, Mehmet. *Coğrafya-yı Osmani Devlet-i Aliye*, İstanbul: 1290/ M.1873-1874.

Kaya, Didem Sevtap. "Osmanlı Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Coğrafya Ders Kitapları Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.17, Sayı.33, 2019.

Kaytan, Gizem. "Balkan Savaşlarında İşkodra Müdafaası". Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2018.

Kiel, Machiel. "Selanik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, 2009.

Kınık, Mustafa. "İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar", *Kalemsi Dergisi*, C.2, Sayı.4, 2014.

Kolbaşı, Ahmet. *Osmanlı Siyasi Düşüncenin Temelleri ve Kâtip Çelebi*, Balıkesir: Hakan Basın Yayın Dağıtım, 2012.

Köseliođlu, Ömer. "Tarihi Süreçte Kosova Sorunu ve Uluslararası Boyutu". Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2018.

Köseoğlu, Mehmet. "Nüfus Kaynakları ve Sözlü Tarih Kaynaklarına Göre Balkan Savaşları Sırasında Kosova'dan Samsun'a Göçler". *History Studies*, 2013.

Kutlu, Muhammed. "Tarih-i Nâima'ya Göre Balkanlarda Sosyal Hayat". Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, 2021.

Lamba, Mustafa ve Hisoğlu Koç, Tuğçe. "Bosna Hersek Devleti'nin Yönetsel Yapısı". *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, C.5, S.1, 2022.

- M. Efdalettin, Tekiner. "Abdurrahman Şeref Efendi (Biyografi Resmi ve Özel Hayatı)". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV, S.1, 2009.
- Machiel, Kiel. "İşkodra". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.23, 2001.
- Maxım, Mıhai. "Tuna". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, 2012.
- Mazower, Mark. *Selanik: Hayaletler Şehri Hristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430- 1950)*, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- Meropi, Anastasiadov. *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri: Selanik*. Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Munir İsmail ve Celal Ahmet. *Yeni Usulde Muharrer Coğrafya-yı Umumi*. 1327.
- Nas, Selin. "Kosova Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı ve Devlet İnşa Süreci". Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2019.
- Nizamoglu, Yüksel. "Yanya Vilayetinin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları". 2013.
- Orhonlu, Cengiz. "18. Yüzyılda Osmanlılarda Coğrafya ve Bartınlı İbrahim Hamdi'nin Atlası". C.14, S.19, 1964.
- Oruç, Hatice. "15. Yüzyılda Bosna Sancağı ve İdari Dağılımı". Ankara, 2003.
- Oruç, Hatice. "Selanik Vilayet Salnamesi". Ankara: *TTK Yayınları*, 2014.
- Osmanzade, Hüseyin Vassaf. *Coğrafya-yı Umumi*, İstanbul: 1309/ M. 1891-1892.
- Özcan, Abdulkadir. "Tekiner Efdaleddin". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.40, 2011.
- Özder, Adem. "Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nde Coğrafyanın Halk Kültürüne Etkisi". *Marmara Coğrafya Dergisi*, S.25, 2012.
- Özen, Ahmet Meriç. "Kosova'nın Nihai Statüsü: Tarihi Süreç ve Günümüzdeki Gelişmelerin İncelenmesi". Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Prova, Nehat. "Kosova'nın Nüfus Coğrafyası". Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Safa, Lina. "Osmanlı Döneminde Selanik". Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2017.
- Sandık, Engin. *Hulâsa-i Coğrafya-i Osmani*, (Müellif: Kolağası Ali Cevad- Yüzbaşı Remzi), Kahramanmaraş: SAMER, 2021.
- Sırrı, Hasan. *Muhtasar Osmanlı Coğrafyası*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1309/M. 1891-1892.
- Sönmez, Neslihan. "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu", Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, 2018.
- Söylemez, Faruk ve Kavgacı, Kevser. "XVIII. Yüzyıl Sonlarında Manastır Şehrinde İdari, Ekonomik ve Sosyal Hayat (63 Numaralı Şerhiye Siciline Göre)", *KSÜSBD*, C.18, S.3, 2021.
- Şeref, Abdurrahman. *Coğrafya-yı Umumi*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1323/M. 1905-1906.

- Tevfik, Mehmet. *Manastır Vilayetinin Tarihçesi*. 1327.
- Todorova, Maria. *Balkanlar'ı Tahayyül Etmek*, İletişim Yayınları, 2006.
- Tuğrul, Mehmet. "Balkanlarda Şehir ve Vakıf İlişkisine Dair Mukayeseli Bir Örnek: Selanik ve Sofya". Doktora Tezi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, 2020.
- Turan, Şerafettin. "Kitâbü'l Muhît". *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, 2002.
- Tümertekin, Erol. *Coğrafya; Geçmiş Kavramlar Coğrafyacılar*, Çantay Kitabevi, 2014.
- Türkay, Cevdet. *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999.
- Urhan, Vahit Cemil. "Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)". *Belleten*, C.85, S.304, 2021.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Büyük Osmanlı Tarihi*, Ankara: TTK, C.I.
- Üçok, Burçak. "Kosova Devleti'nin Yeniden İnşa Sürecinde Uluslararası Aktörlerin Rolü". Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ünal, Neslihan. *İki Osmanlı Liman Kenti: İzmir ve Selanik*. Ankara: İmge Kitap Evi, 2015.
- Ünlü (Sarı), Mucize. "Manastır Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1873-1912)", 1996.
- Ünlü, Mucize. "Kosova Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1877-1912)", Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi, 2002.
- Ünlü, Mucize. "Müslim-Gayrimüslim İlişkilerinden Hareketle XIX. Yüzyılda Balkanlarda Osmanlı Yönetim Anlayışı; Vilâyât-ı Selâse Örneği", C.4, S.7, 2014.
- Yeşiltepe, Didem Sevtap. "Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010.
- Yıldırım, Filiz. "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bosna Eyaleti Nehir Coğrafyası". *Van YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.56, 2022.
- Yılmaz, Mehmet. *Kâtip Çelebi Bibliyografyası*, İstanbul: Kültür Araştırma, 2011.
- Yılmaz, Murat. *Kosova Bağımsızlık Yolunda*, İstanbul: İlke Yayıncılık, 2005.
- Yüçetürk, Zemzem. "İlk Vilayet Salnamesi Olan 1283 (1866-1867) Tarihli Salnameye Göre Bosna'nın İdari Yapısı". *Karadeniz Araştırmaları*, XV/59, 2018.

EKLER

EK.1. Memalik-i Mahrusa-i Şahane (Osmanlı Devleti)'nin 1323 (1905-1906) yılında nüfusu ve yüzölçümü.³³⁹

	Kilometre Murabba (km²)	Nüfus
Rumeli Vilayeti	169.300	6.150.000
Rumeli-i Şarki Eyaleti	32.500	1.100.000
Bulgaristan Eمارeti	63.750	2.644.000
Bosna ve Hersek Kıtası	51.110	1.591.000
Girit Adası	8.610	310.000
1. Toplam Osmanlı Avrupa'sı	326.000	11.795.000
Asya Sağı Vilayeti	687.900	13.000.000
Suriye ve Irak Vilayeti	637.800	4.300.000
Hicaz ve Yemen Vilayeti	500.000	1.100.000
Sisam	498	54.000
Kıbrıs	9.600	237.000
2. Toplam Osmanlı Asya'sı	1.836.000	18.691.000
Mısır Hıdiviyeti	994.300	9820.000
Trablus Garp Vilayeti	1.050.000	1.000.000
Tunus	167.000	1.800.000
3. Toplam Osmanlı Afrika'sı	2.211.000	12.620.000
TOPLAM	4.383.000	43.106.000

EK.2. Memalik-i Mahrusa-i Şahane (Osmanlı Devleti)'nin 1312 (1894-1895) yılında nüfusu ve yüzölçümü.³⁴⁰

	Kilometre Murabba (km²)	Nüfus
--	---	--------------

³³⁹ Şeref, Abdurrahman, (1323), *age.*, C.2, 164-165.

³⁴⁰ Hüsni, Hüseyin (1312), *age.*, 48-49.

Avrupa-i Osmani Vilayeti ve Girit	165.500	4.414.000
Rumeli-i Şarki	36.000	9815.000
Bosna ve Hersek Yeni Pazar	61.000	1.326.000
Bulgaristan	64.000	1.995.000
Avrupa-i Osmani	<u>326.000</u>	<u>8.550.000</u>
Anadolu Vilayeti ve Cebel-i Lübnan	1.889.050	16.274.000
Kıbrıs	9.600	188.000
Sisam	550	38.000
Asya-i Osmani ve Arabistan	<u>1.899.200</u>	<u>16.500.000</u>
Trablus Garp Kitası ve Bingazi	1.034.300	1.030.000
Mısır Kitası	1.022.000	5.520.000
Sudan Mısırı ve Nevbe	1.966.000	11.800.000
Tunus	116.400	2.100.000
Afrika-i Osmani	<u>4.138.700</u>	<u>20.000.000</u>
Memalik-i Osmaniye	6.364.600	45.500.000
Avrupa-i Osmani Vilayeti	165.500	4.414.000
Asya-i Osmani Vilayeti	1.889.050	16,274.000
Afrika-i Osmani Vilayeti	1.034.300	1.030.000
Doğrudan doğruya İdare-i Saltanat-i Saniyede	<u>3.088.850</u>	<u>21.718.000</u>

EK. 3. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerinde Selanik Haritası.³⁴¹

EK. 4. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerinde Manastır Haritası.³⁴²

³⁴¹ Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası, Rüşdü, Mülazım Mehmet Eşref, Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları, (İstanbul: Enes Matbaacılık, 2003), 23.

³⁴² Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası, Rüşdü, Mülazım Mehmet Eşref, Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları, (İstanbul: Enes Matbaacılık, 2003), 23.

EK. 5. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerinde Kosova Haritası.³⁴³

³⁴³Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası, Rüşdü, Mülazım Mehmet Eşref, Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları, (İstanbul: Enes Matbaacılık, 2003), 28.

EK. 6. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerinde Işkodra Haritası.³⁴⁴

³⁴⁴ Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası, Rüşdü, Mülazım Mehmet Eşref, Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları, (İstanbul: Enes Matbaacılık, 2003), 30.

EK. 7. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerinde Yanya Haritası.³⁴⁵

³⁴⁵ Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası, Rüçdü, Mülazım Mehmet Eşref, Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları, (İstanbul: Enes Matbaacılık, 2003), 32.

EK. 8. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerinde Bulgaristan Haritası.³⁴⁶

³⁴⁶ Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası, Rüşdü, Mülazım Mehmet Eşref, Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları, (İstanbul: Enes Matbaacılık, 2003), 40-41.

EK. 9. XIX. XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerinde Rumeli-i Şarki Vilayetinin Haritası.³⁴⁷

³⁴⁷ Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası, Rüştü, Mülazım Mehmet Eşref, Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları, (İstanbul: Enes Matbaacılık, 2003), 38.

EK. 10. XIX. ve XX. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Eserlerinde Bosna ve Hersek Vilayeti' nin Haritası.³⁴⁸

³⁴⁸ Binbaşı M. Nasrullah, Kolağası, Rüştü, Mülazım Mehmet Eşref, Osmanlı Atlası XX. Yüzyıl Başları, (İstanbul: Enes Matbaacılık, 2003), 36.

